

Історія України та українських козаків

Енгель Й.-Х.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

– Харків: Майдан, 1998. – С. 241-262.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Національна Академія Наук України
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського
(Харківське відділення)

Й.-Х.Енгель

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ТА
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ**

Харків
«Майдан»
1998

“Історія України та українських козаків” одного з найвідоміших німецько-угорських істориків епохи Просвітництва Й.-Х.Енгеля (1770—1814 рр.) вважається першою науковою працею з історії України, вершиною західноєвропейської україністики XVIII ст. До цього часу вона жодного разу не перекладалася іншими мовами, хоча постійно перебувала в науковому обігу.

Переклад з німецької

Ю.А.Голубкіна

Передмова

В.В.Кравченка

Коментар

Є.В.Сіваченка, О.М.Богдашиної,

В.В.Кравченка

Йоган-Християн фон Енгель (1770—1814 рр.) — відомий угорсько-німецький (австрійський) історик-просвітитель, автор численних праць з історії Угорщини та України. В творчій спадщині вченого особливе місце займає “Історія України та українських козаків”, видана в Галле 1796 р. німецькою мовою. Ця капітальна монографія вважається найвищим досягненням західноєвропейської історіографії історії України доби Просвітництва, першою науковою в сучасному розумінні цього слова працею, присвяченою українському минулому з XIV до XVIII ст. включно.

“Історія України та українських козаків” втілила в собі кращі риси німецької історичної науки XVIII ст. і одночасно увібрала в себе передові, прогресивні ідеї філософії Просвітництва. Глибокий професіоналізм, об’єктивність, аналітичний підхід до джерел і літератури, нахил до систематизації в книзі Й.-Х.Енгеля поєднуються з щирою симпатією до України та її народу, апологією рівності всіх громадян перед законом, засудженням релігійного обскурантизму та фанатизму, станової виключності.

Особливо вирає праця австрійського вченого при порівнянні її з напіванекдотичними, белетризованими творами інших західноєвропейських авторів, або напівлітописними, пронизаними соціально-політичною тенденційністю та міфологізованою свідомістю працями українських та російських істориків. Цікаво, що в той час, як українські любителі власної старовини скаржилися один одному на відсутність необхідних джерел і літератури, Й.-Х.Енгель дивувався багатству останніх.

Досвід ученого і мислителя дозволив йому усвідомити цілісний характер, самостійність і своєрідність українського історичного процесу, відвести йому почесне місце серед інших європейських народів. Дослідник не мав тоді сумнівів у приналежності України до європейської сім’ї, вважаючи її своєрідним передмур’ям, стіною, що відділяє культурну, християнську Європу від Азії. Й.-Х.Енгель був одним з небагатьох для свого часу істориків, які визнавали значну роль України в подіях XVII—XVIII ст., що привели до радикальної зміни в політичній системі Східної Європи, зростання російської могутності.

Для Й.-Х.Енгеля історія України ніколи не була ланцюгом суцільних бунтів, зрад, і тим більше, містичним прагненням до “возз’єднання” з Росією. Ключ до її розуміння вчений шукав у боротьбі за свободу та гідність, громадянську та соціальну справедливість і релігійну толерантність. Демократично-республіканські принципи побудови українського суспільства він ставив набагато вище від анархічно-аристократичних та абсолютистських. Звідси

порівняння української історії з античною, яке повинно було мати особливий вплив на патріотичні почуття українських читачів.

На жаль, “Історія України та українських козаків” не відіграла тієї ролі в процесі розвитку української національної історіографії, на яку можна було сподіватися. Працелюбність і наукову ерудицію Й.-Х.Енгеля високо оцінив Д.М.Бантиш-Каменський, автор першої в російській історіографії наукової праці з історії України, яка побачила світ у 1822 р. Інші дослідники, особливо ті, що перебували під впливом романтизму, зверталися до “Історії України та українських козаків”, в основному, за історичними довідками для створення власних творів, не завжди віддаючи належне своєму попереднику.

Прошло більше, ніж сто років, поки в українській історіографії з’явилася узагальнююча наукова праця, що змогла витримати порівняння з дослідженням Й.-Х.Енгеля і замінити його, з урахуванням нових здобутків історичної науки. Але потрібно було ще майже чверть століття, щоб у 1931 р. у Берліні було надруковано першу і до сьогодні єдину спеці-альну наукову розвідку монографічного характеру, присвячену внеску Й.-Х.Енгеля до вивчення історії України. Вона належала українському історичному емігранту Б.Крупницькому¹. До творчості Й.-Х.Енгеля звертався у той же час ще один український дослідник на еміграції — Д.Дорошенко, автор праць з історії української історичної науки та українсько-німецьких взаємин². Надруковані німецькою мовою в мало-тиражних виданнях, розвідки обох названих вище авторів сьогодні продовжують залишатися недоступними для українського читача.

Радянські історики не мали пієтету перед науковими заслугами Й.-Х.Енгеля. Л.А.Коваленко, приміром, твердив, що праця німецького просвітителя була пронизана ворожістю до українців та росіян, а її автор переслідував виключно політичну мету — довести права австрійського уряду на західно-українській землі³.

Зростання спеціального інтересу до творчого доробку Й.-Х.Енгеля в галузі історії України намітилося лише наприкінці 80-х років нашого століття. Мова йде про статтю німецького вченого Р.А.Марка, в якій обгрунтовано думку про високу наукову цінність праць Й.-Х.Енгеля відповідної тематики⁴.

Висновки Р.А.Марка знайшли підтвердження в працях німецького автора Г.Удо⁵, українських дослідників Д.Наливайка⁶ та Ю.Івоніна⁷, але до цього часу роль і місце австрійського історика в процесі вивчення українського минулого з’ясовано далеко не повністю. Гадаємо, що основною перешкодою на цьому шляху є відсутність перевидань і особливо перекладів досліджень Й.-Х.Енгеля українознавчої тематики.

З метою заповнити цю прогалину в українській історичній науці група харківських науковців розробила свого часу проект перекладу і повного академічного видання "Історії України та українських козаків". Реалізація його стала можливою виключно завдяки підтримці керівництва Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, особливо його директора, члена-кореспондента НАН України П.С.Соханя.

Робота над книгою Й.-Х.Енгеля велася спочатку в рамках Харківського відділення Інституту української археографії та джерелознавства та кафедри українознавства Харківського державного університету, але потім неодноразово припинялася через організаційні та економічні негаразди. Незважаючи на це, в 1994 р. було здійснено першу у вітчизняній історіографії публікацію фрагменту "Історії України та козаків" Й.-Х.Енгеля українською мовою⁸.

Продовження роботи над книгою Й.-Х.Енгеля в поточному 1998 р. пов'язане з поновленням фінансування діяльності Харківського відділення Інституту української археографії та виданням нового наукового збірника під назвою "Схід-Захід", що стало можливим завдяки керівництву Харківської державної Академії культури в особі її ректора, професора В.М.Шейка. На сторінках цього періодичного видання в нинішньому році починається друкування першого повного перекладу тексту книги Й.-Х.Енгеля. Можливо, в недалекому майбутньому пощастить здійснити окреме видання праці.

Переклад здійснено кандидатом історичних наук, відомим знавцем життя і творчості М.Лютера, доцентом Ю.О.Голубкіним за участю Л.М.Назаренко з єдиного поки що німецького видання 1796 р. Примірник його зберігається в Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету. Користуємося нагодою, щоб висловити щире вдячність директору бібліотеки Е.В.Баллі та співробітникам відділу рідкісної книги за доброзичливу допомогу в роботі над перекладом.

Перекладачі намагалися передати зміст книги буквально.

Імена та географічні назви подані в сучасному їхньому написанні.

У квадратних дужках наведені слова, яких немає в тексті, але які дозволяють краще зрозуміти зміст прочитаного.

Посилання на джерела та літературу, включені Й.-Х.Енгелем до тексту його книги, залишені нами без змін. Вони будуть детальніше прокоментовані та повністю відтворені в окремому виданні книги.

Публікація супроводжується коментарем, у складанні якого брали участь Є.В.Сіваченко, В.В.Кравченко та О.М.Богдашина.

Джерела та література

¹ Krupnyts'kyi B. J. Chr. Engel's Geschichte der Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes, Berlin, 1931. Bd. III. S. 75—110.

² Див.: Давлетов А.В. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка: "Й.-Х.Енгель як історик України та козащини" // Південна Україна XVIII—XIX століття. Запоріжжя, 1996. № 2. С.150—155.

³ Коваленко Л.А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К., 1973. С.131.

⁴ Mark R.A. Johan Christian von Engel (1770—1814) als Historiograph der Ukraine // Zeitschrift für Ostforschung (Marburg), 1987/ Jg. 36. H.2. S.191—202.

⁵ Udo G. The image of the Cossacks in the 18-th and 19-th century German Literature. // Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique representations Littéraires et artistiques. Actes du 5-e colloque international franco-ukrainien. Paris, 1995. P. 219.

⁶ Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках./ К., 1992. С.395—402.

⁷ Ивонин Ю.Е. Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. Запорожье, 1992. С.14—18.

⁸ Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Вип.І. X., 1994. С.33—35.

В.В.Кравченко

Й.-Х.Енгель
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ТА
УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

ВСТУП

Коли я вирішив стати істориком народу, що не знав мистецтв, пов'язаних з мирним життям, що став відомим лише завдяки своїм суворим звичаям і ратним діянням, а зараз вже зник внаслідок приєднання його до гігантського масиву Російської держави, я свідомо відмовився від почесної нагороди — стати автором праці, яку читають усі. Така нагорода випадає на долю істориків могутніх, культурних і самостійних народів. Різноманітний, мальовничий матеріал сам по собі викликає інтерес до розповіді про них; в той же час він захоплює самого письменника і насичує його розповідь духом [епохи], теплом та життям. Відмовившись від такої спокуси, я знайшов задоволення в усвідомленні того, що я розорав і засіяв маловідоме, але варте освоєння поле європейської, переважно північної історії, тобто виконав корисну роботу. Останнє (я маю на увазі корисність) є відправним пунктом роботи кожного сумлінного письменника, який намагається збільшити потік новітніх взірцевих творів і заради цього відмовляється від багатьох годин насолоди природою, радощів спілкування з приятелями та інших втіх. Тому я хотів би в цьому вступі перш за все стисло торкнутися користі [вивчення] історії козаків, далі вказати літературу про них і, нарешті, навести деякі попередні географічні та статистичні відомості про Україну.

§ 1. Про важливість [вивчення] історії козацтва.

а) Історія козацтва — вагома складова частина історії руських слов'ян. Вона є однією з 24 окремих історій, котрі пан надвірний радник Шлецер¹ так блискуче поєднав у рамках всеосяжної цілісної історії слов'янських народів. Вона є невід'ємною складовою частиною загальної північної історії.

б) Україна, що дорівнює своїми розмірами деяким королівствам, необдільна природою, родюча й багата країна; стіна, що відділяє культуру Європи від дикої Азії, місце для відпочинку й ворота для вторгнення багатьох азійських орд, що переселялися до Європи, — вже сама по собі заслуговує на пильну увагу, особливо в світлі подій, що відбуваються в ній в наші дні.

с) В нинішні часи вона є помітною частиною великої Російської держави. Яка низка подій мала своїм наслідком входження її до Росії? Як вийшли з України донські козаки та п'ять слобідських полків, що стали могутніми підпорами російської влади і підкорювачами Сибіру? Як трапилося, що по-спартанському волелюбні, незалежні козаки, за висловом Боїссі д'Англе², були приневолені російським самодержавством; що вони колись втратили Січ, яка наводила жах на турків, татар і Польщу, що замість національного гетьмана, покинутого козаками під час їх капітуляції, було встановлено [уряд для управління] Україною? На всі ці запитання, котрі з певних обставин можуть зберігати значення для дипломатів, ми повинні тут відповісти і будемо на них відповідати.

д) З позиції сьогодення також добре видно, яким значним був вплив козацтва на історію Польщі, Швеції та Семиграддя. Без знання цієї історії було б неможливим те чудове, докладне описання величі і занепаду Польської держави, з такою копійкою ретельністю зроблене в наші часи; без цього не було б можливості висвітлити пронизані ревнощами і розбратом взаємини між Росією та Польщею, що завдають такої шкоди; без неї не було б знайденно вичерпного пояснення внутрішнім польським справам, наприклад, намірам Володислава IV приладити самодержавну голову до багатьох пшиї обезголовленої аристократичної гідри. Спадкоємці чи нащадки Карла Густава і Карла XII мабуть, правили б зараз у Варшаві, Москві чи Петербурзі, якби цього захотіли Хмельницький та козаки Мазепи. Георгій Ракочі II став би другим Стефаном Баторієм, якби його остаточно не позбавили мужності зрада козаків вкупі з іншими невдачами походу 1657 року.

е) За наших часів вивчення історії козаків набуває особливого значення для того, щоб вивести з неї політичні уроки. При обговоренні глобального питання, як в завірюхах сьогодення зберегти царства й монархії, думки письменників і, що дивує, державних мужів, розійшлися. Розверзлася гігантська прірва, котра поглинає жертви непримиреного протиборства, але, незважаючи на це, загрозливо збільшується з кожним днем. [Що ж робити?] Чи треба придушувати людський розум в рамках існуючої системи, зберігати застарілий спосіб мислення, змушувати народ жити в темряві і тумані, залишати незмінними ті взаємини станів, котрі склалися в часи панування ленної системи, підтримувати спокій та порядок за допомогою політичного впливу духовенства та страхітливої сили армії, — тобто, як і раніше, безтурботно дрімати в колісці, розв'язувати інколи безглузді війни та спорожнювати державну скарбницю? А може [щоб через запозичення досвіду далеких країн не бути зазідозрением в лестошах], треба прислухатися до порад кронпринца і датського графа Берншторфа та діяти відповідно з ними, — тобто не стримувати при-

родного розвитку людського духу, а правити державою, керуючись розумом, сприяти вільному поширенню різних поглядів та використовувати їх заради примноження загального блага; якщо суспільство сприйме передові погляди, стане засуджувати вади старих установ, то треба, запобігаючи [небажаному розвитку подій], обережно їх усувати, добровільно запроваджувати ті новації, яких потребує дух епохи, суворо спонукаючи духовенство та народних вчителів до їх підтримки, по можливості скоротити армію, неухильно утверджувати непорушність престолу на засадах любові та щастя громадян, що зайняті фізичною працею та підтримки з боку осіб розумової праці, не розв'язувати без особливих на те підстав війни, надавати підтримку мирним заняттям та мистецтвам, захищати і винагороджувати їх?

Прихильники цих двох поглядів сходяться в розумінні кінцевої мети, тобто необхідності збереження монархічного правління. Але спір про засоби для досягнення мети і про можливість успішного їх запровадження у майбутньому, перш за все Гофманом та його спадкоємцями, набуває такої гостроти, що будь-якого юриста, котрий спробує помирити суперників, одна партія знеславить як якобінця і просвітителя, інша — як єзуїта та обскуранта. Історик же холодними очима спостерігає за тим, що відбувається, далеко від бар'єрів, [які розділяють партії]. Він зберігає мовчання, даючи можливість говорити фактам історії. Те, що відбувається зараз, уже було раніше. Ми впевнімося в цьому, послухавши польських письменників. Головний принцип політики польської держави полягав у тому, щоб утримувати селян і козаків України під утисками їх володарів і самовільно примножувати прибутки останніх; тих, що сповідують стару віру, примушувати силою до прийняття римсько-католицького віросповідання, але разом з тим не допускати жодних республіканських установ та вольностей, утримувати український народ в темряві неучтва та неотесаності, додержуватися договорів та угод з ним про людське око до тих пір, поки цього вимагає потреба, щоб при першій можливості розривати їх. Чи привело це все до успіху? Темний неотесаний український народ усвідомив утиски й пиху своїх гнобителів; одна-єдина людина зрушила з місця і виставила проти поляків двохстотисячне військо, всього-на-всього за рік звезда нанівець унію, що готувалася протягом століть величезними зусиллями енергійних місіонерів та єзуїтів. Темний український народ піднявся за ідею вільної держави, організувався у військово-спартанській республіці і, оскільки він, внаслідок свого становища потребував захисника, приєднався спочатку до татар, а потім до Росії і завдав Польщі небаченого лиха.

Темність і неотесаність українського народу обернулися нелюдськістю і варварством та покарали жадливим чином тих, хто їх породив. Україна —

житниця і пасовисько Польщі, її твердиня проти татар і росіян, відійшла до останніх, зміцнила їхню потугу і допомогла їм у новітні часи остаточно знищити Польщу.

г) Але при висвітленні таких фактів історія козацтва цікава читачеві сама по собі. Енергія цілих народів і окремих осіб, котра зачаровує нас в історії греків та римлян, воскресє тут знову на полях поблизу Белгорода, Корсуня, Зборова, а також у діяннях Хмельницького та Мазепи; а для здобуття такого ж блиску їй потрібне лише одне — щоб її описало таке ж перо, яким, в рівній мірі майстерно і повчально, з неприйняттям як свавілля всіляких властей, так і революційного насильства, було зображено відпадиння об'єднаних Нідерландів [від Іспанії].

§ 2. Літературні джерела і допоміжні матеріали.

Я сподіваюся, що перелік літературних джерел і допоміжних матеріалів скоріше змусить читача дивуватися їх кількості, ніж скаржитися на їх мізерність.

а) Перше місце гідно займають рукописні аннали козаків, котрі пан надвірний радник Шлецер під час його перебування у Петербурзі переписав [з оригіналу] в домі колишнього гетьмана України, графа Розумовського і надіслав мені до Геттінгену з гідної вдячності чуйністю, що відзначала його й раніше, коли він надихав і підтримував мене в моїх заняттях історією, особливо історією Угорщини та слов'ян. Заголовок рукопису має такий вигляд: “Летописец краткий, принадлежащий к истории Украинской о владевших в ней прежних гетманах и т.д.” На жаль, цей літопис надто стисло, з плуваною хронологією, висвітлює виникнення козацтва та його долю в XVI ст., децю в моїй копії спотворено через помилки в рукопису; але тим приємніше зустрітися з тією докладністю, з якою розповідається про події XVII століття, про діяння Хмельницького й Мазепи. На жаль, літопис закінчується 1734 р. і його автора не названо; але джерела, які він використовував, (а серед них переважають документи Запорозької Січі) заслуговують на всіляку увагу.

б) Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малоросію, зібрані **Василем Рубаном**. Надруковані в 1773 р. в Петербурзі російською мовою. Автор був секретарем у землемірній експедиції. Хороший переклад [цієї роботи] здійснений Хазе, опублікований у частині IX відомого журналу Бюшінга. У книзі Шторха “Gemählde von St. Petersburg” (т. II, с. 196) ця робота згадується під назвою “**Rubans geographisch**” і т.д.

в) Саме там, на сторінці 190, у переліку новітньої російської літератури я

побачив назву “Літопис Малоросії” Рубана. Але я не зміг роздобути його та використати в роботі над цією книгою.

d) У відомій роботі “Sammlung Russischer Geschichte” (В.ІV., St 5., P.365. feg), безсмертна заслуга написання якої належить державному раднику, члену Петербурзького наукового товариства Герхарду Міллеру, є чудовий фрагмент про походження козацтва. Він використовується нами головним чином як довідник.

e) Бенедикт Шерер надрукував “Annales de la Petite Russie” (2 Tomes, à Paris, 1788). Покійний професор Хаммерсдорфер з Йєни переклав їх (або, краще сказати, окремі витяги з них) німецькою мовою, розташував їх у певному порядку та опублікував у Лейпцігу в 1789 р. Обсяг книги — 200 сторінок. У перекладі Шерера з російської мови — багато помилок, не вказані джерела, які були покладені ним в основу перекладу. Він мав намір скористатися київськими рукописами, але, наскільки я міг пересвідчитися, це не могли бути вищеназвані літописи.

Опис України в цілому здійснив Левассер сір де Боплан, французький інженер-капітан, який, перебуваючи на службі у Сігізмунда I, займався заселенням 50 нових слобід у Поділлі та на Україні, тобто в землях, що відійшли до Польщі внаслідок її унії з Литвою. Перше видання його книги мало таку назву: “Description d’Ukraine, qui font plusieurs provinces du Royaume de Pologne contenues depuis les confins de la Moscov jusques aux limites de la Transsilvanie, ensemble leurs moeurs facons de vivre & de faire la guerre, par le Sieur de Beauplan”. Paris 1661. (Крім того, ще в 1640 р. Боплан надрукував 100 примірників [книги]). Пан Міллер здійснив німецький переклад цієї книги і надрукував його під такою назвою: “Wilhelm le Vasseur etc. Beschreibung der Ukraine und der Krimm, aus d.Fr. nebst Anhang über die Ukraine und Budziakische Tatarey aus dem Tagebuche eines deutshen Prinzen und schwedischen Kawaliers herausdedeben von Joh. Wilh. Möller. Breslau, 1780. Англійське видання цієї праці з’явилося в “Collection of voyages and travels”, підготовлені Черчіллем (Лондон, 1704); латинське в Mizleri Script. II, але без карти; нарешті, у фрагментах — в праці професора Дюбо — “Essai sur L’histoire litteraire de Pologne, Berlin 1778.

П’єр ле Шевальє, відряджений французьким урядом до Польщі для вербування найманців і перепровадження 2400 завербованих до місця їхньої служби (а їх передбачалося використати під час облоги Дюнкерка), під час свого перебування в Польщі в 1652—1653 рр. отримав від французького посла в Кракові, генерал-лейтенанта графа Брежі, який мав довір’я короля Володислава IV, багато відомостей як про війни, котрі вели козаки, так і про їхні закони, звичаї, місця поселень тощо. Для своїх друзів він склав коротке зве-

дення цих даних. У такому вигляді його твір поряд з іншими повідомленнями було надруковано у “Relations de divers voyages curieux, qui n'ont point estéés publiés — par Thevenot” I Partie, à Paris, 1663. Але в цьому виданні багато чого дослівно взято з книги Боплана. Не довівши [це] до відома останнього, прагнучи виправити недбальство і стислість його викладу, видавець поробив вставки у зібрання Тевено, розширив історичну частину його роботи, а після цього надрукував її в зміненому вигляді під такою назвою: “Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, paus, mocurs, gouvernement & religion, & un autre des Tartares Perecopites. Par Pierre Chevalier, Conseiller du Roien sa cour des monnoies, à Paris 1663.

[Слід також назвати] прекрасний, оригінальний твір “Q. D. B. V. De Cosacis Dissertatio historica, quam Inclytæ facultaties philosophicæ permissu publicæ ventilationi submitunt M. Godofredus Weissius, Thorunio-Borussus, Praeses, & Respondens. Ioh. Ioach. Möllerus, Sommerfeld, Silesius Phil. Bacc. a. D. 1684. Leipzig”. Його було також передруковано у виданні Iacnichii Meletematibus Thorunensibus. P. II.

Корисним довідником з природних ресурсів, господарства, клімату, народонаселення України є робота державного радника Юнкера “Abhandlung von der naturlichen Beschaffenheit der gegenden zwischen dem Don und dem Dnepr” — In. Müllers Sammlung³. P. I u. f.

Класична праця з нашої теми — “Historia Belli Cosacco — Polonici, authore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno 1676. Ex manuscriptis monumentis Historiæ Hungaricæ in lucem protulit Carolus Koppi, in regia Scientiarum Universitate Hist. Univ. Prof. Pestiensis. 1789. 452 S. Вона починається з оповідання про [події] 1648 р. і продовжується до 1657 р., а саме — до невдалого польського походу семиградського князя Ракочі. Описання цього походу займає щонайменше третину всієї книги. Лише цей автор — письменник-прагматик — говорить про походження козаків і про помилки державної політики Польської республіки, що нагромаджувалися одна на одну у стосунках з останніми. Довіра до відомостей, які він наводить, підсилюється в світлі таких обставин. У 1655 р. він зі Станіславом Любомирським передавав пропозиції Яна Казимира Хмельницькому; невдовзі після цього в ситуації, що змінилася, він знову відіграв роль одного з посланців Карла — короля Швеції — до Хмельницького. Щоб уникнути небезпеки, він вирушив у зворотний шлях через Семиграддя. Після цього він супроводжував Георгія Ракочі в його поході. Після невдачі останнього він, як прихильник Ракочі, був вигнаний з країни (тобто Польщі). І свою книгу він писав як вигнанець, у Семиградді.

[Далі слід назвати роботу Лінажа] “L’origine véritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne, par P.Linage de Voucienns”. á Paris 1674. 207. S.

У герцога Арпажона Лінаж часто зустрічався з колишнім віце-канцлером Владислава IV Радзівівським, який, потрапивши у немилість до Яна-Казимира, переселився до Франції. Радзівівський впродовж чотирьох місяців розповідав Лінажу про сучасні польські справи і особливо про план Володислава за допомогою козаків захистити Польщу від нападів татар і турків та домогтися зміцнення могутності та авторитету королівської влади. [Назвемо також роботу] Йоахіма Пасторія “Bellum Scythico Cosaccicum, feu de Conjuratiōne Tatarorum, Cosaccorum & plebis Russicue contra Regnum Poloniae a Io. Casimiro profligata. Narratio plenioris historiae operi praemissa autore Ioach. Pastorio. Dantisci 1652. 4. 269 S. При написанні книги автор використав низку присвячених Яну-Казимиру нашітованих неприхованими лестощами праць, а також різноманітні службові донесення польських генералів (деякі з них були надруковані); далі — щоденник Андрія М’яковського, воєводи Галицького і праця Альберта Віюка Кояловича, присвячена сучасним історичним сюжетам. Автор виконав свою обіцянку написати більш докладну роботу. Його Historia plenior gedani 16 I була використана мною. Ним також написана кон’юнктурна робота “Serenissimo Prinsipi & Domino Iohanni Casimiro Scytharum et rebellium Russorum Domitori, nune triumphales laureas Prussial inferenti, felicem ingressum greefulatur Ioach. Pastorius. Elbingae. Подібно до інших видань такого гатунку, вона містить більше слів, аніж фактів.

З таким же кон’юнктурним вихваллянням Яна-Казимира ми зустрічаємося в публікації “Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus, & faustissimae pacificationis aum hostibus Io. Casimiri, Regis Poloniae & Sveciae. 1649.

Зібрання багатьох службових донесень та інших повідомлень, що стосуються походу 1648—1649 рр., підготував Ян Діонісій Лобчинський: “Polonus, Ord. J. Pauli Eremitae provinciae Polonae definitior, в своїй Epitome de rebus 1648 & 1649. Contra Zaporovianos Cosacos in Polonea & Litvania gestis compendiarie concinnata, atque in gratiam amicorum gentis Polonae prelo novo donata, Viennae Austriae 1653.

У цій роботі є великий додаток. Його обсяг — 103 сторінки. Робота присвячена графу Владиславу фон Хаак — судді курії, верховному начальнику Коморнського і Солянського округів, комендантові Лева і Тата. На думку укладача (с.94), а за нею можна скласти уявлення про дух цієї людини, ворогів істинної віри треба повністю винищувати, а в мирний час примушувати до переходу в лоно істинної церкви.

Час від часу польською мовою друкувалися політичні листівки, повідомлення й воєнні щоденники, в яких містилися відомості про козаків. Я був дуже щасливий, коли дістав можливість побачити й використати чимало з них в унікальній за кількістю і різноманітністю жанрів творів польських письменників, єдиною в австрійських спадкових землях і взагалі, єдиною за межами Польщі бібліотеці графа Течин-Осолінського — вченого перекладача славнозвісного твору Сенеки про втіху. Зокрема, [в бібліотеці графа є такі книги]:

1). "Votum Szlachtica Polskiego O zaborzeniu skarbu Rzeczy Pospolitey y o obranie kraów Ruskich. Napisane od Authora 1589, a teraz między ludzie podane". Kraków 1596.

Книга є відгуком на проект [реформ], складений і переданий до сейму 1533 р. старостою Черкаським Остапом Дашкевичем.

2). "O Kazakach, jesli ich zniesc, czy nie, discours Krzystofa Palczowskiego z Palczowic, Pisarza Ziemskiego, Zatorskiego i Oswiecimskiego". W Krakowie 1618.

Автор виступає за збереження козацтва, але, разом з тим, за регулювання [його кількості].

3). Подібна за змістом наступна книга: "Pobudka, abo rada na Zniesienie Tatarów Perekopskich Szymona Starowolskiego, nauk wyzwolonych y Philosophiicy Bakalarza", w Krakowie 1618. Це — заклик до вигнання з Таврії татар, які, на сором поляків, підступали аж до Львова, Луцька і Перемишля.

4). Докладне оповідання про похід 1638 р. міститься в книзі: "Kontynuacja Diarysza woennego czuloscia Hetmanoch koronnych ochota chey Rycerstwa polskiego nad Zawzietemi w ssorze y swowolnieh Kosakamie w Roku 1638 odprawiona do wiadomosci Koronie prez W.O.Symona Okolskiego. (Домініканця і автора Russia florida). W Krakowie 1639.

5). До історії облоги окремих міст і окремих битв належать книги:

Relation von der gammerlichen Zerstorung der stadt Lublien von den Moskowitern und Cosacen. 1656.

Zimorovius historia obsessae 1672. a Cosaccio Turcio & Tataris urbis Leopolitanae.

Varsevicii (Cristoph) de optimo statu libertatis Cracoviae 1591 (автор виступає проти гноблення селян, за насадження в Україні колоній).

Pogrom Tatarow przez wielmoznego Hetmana Koronnego Stanislawo Zolkiewskiego, ktorych 30 000 leglo od siedmi tyscecy Rycerstwa Polskiego . W Woloskiej Ziemi 60 kt. 1620. przy tym. Ordynckiej wyprawy Tatarskiej na woynę Marcina Broniowskiiego. Ny zas edikt Kosakow Nizowich. Цей, так званий едикт низових, тобто українських козаків, чи, вірніше, їхню військову проклама-

цію, що її поширювали перед походами, ми хочемо навести тут, щоб підтвердити тогочасну високу оцінку козаків як захисників від татар: “Хто готовий до того, що його за християнську віру нанижуть на спис, четвертують, позбавлять голови, замордують; хто готовий покласти життя своє за Святий Хрест і не боїться такої долі, нехай приходить до нас! Господь і Його Пречиста Мати допоможуть не лякатися смерті. Одна розумна людина казала: “Не треба ні боятися смерті, ні уникати її — адже це життя козака”.

Серед нових відомостей про теперішнє становище козацтва більш-менш корисними є такі книги: “Le Cosaque ou Anecdotes & pensees historiques & militaires, ecrites environs l’annee 1774 par M.R. le uj. de W. [Робота] опублікована в *Büschings Magazin* Th. XVI.1782.S. 155f.

За багатообіцяючою назвою “Козаки” приховуються безсистемне переказування від одного сюжету до іншого і спритно складені примітки, які претендують на те, щоб показати начитаність [автора]. Крім цікавого порівняння запорожців з мальтійськими лицарями і двох не таких важливих спостережень (с.173 і 180), ми не змогли нічого вибрати з цієї книжки для нашої роботи.

Набагато повчальнішими і докладнішими є нотатки одного бувалого російського офіцера про Україну, написані ним під час турецької війни і вміщені в “*Gottingschen Magazin*” 1780 (IV і V частини супроводжуються примітками Ліхтенберга і Форстера).

Польську Україну, якою вона була в 1786 році, описав один мандрівник з верхньої Силезії. Як витяг з новітніх подорожніх записок, як науково-популярний матеріал, цей опис було надруковано в “*Neuen Quartalschrift*” (в останньому номері за 1792 і першому номері за 1793 рік).

У нових описах подорожей до Південної Росії, цілком природно, зустрічаються окремі згадки про козаків і про Україну. Наприклад, в опису подорожі Лерхе, який було надруковано Бюшінгом, в опису подорожі Зуєва з Санкт-Петербургу до Херсона (Дрезден, 1789) і т.д. Але, головним чином, такі відомості містяться в *Dziennik podrozy krola Stanislawa na Ukraine 1786* Warsz. 1786. (він згадується в “*Pohlischen Bibliothek*”).

Пан Меллер з Бжози обіцяв включити до свого видання перекладу Боплана також переклад рукопису “*Commentaire sur l’origine, les moeurs & rebellions des Cosaques par Chretien Theophile de Friese* (секретар кабінету міністрів).

Зрозуміло, що для вивчення історії козацтва необхідно використовувати праці тих істориків, які з 1570 р. висвітлювали польські події, а з 1654 р. — російські; і праці тих, хто пізніше займався вивченням життя та діянь Карла XII. Наведемо тут у хронологічному порядку короткий перелік польських істориків:

Аннали Оріховського *P./Orichovii Annales/* — за Сигізмунда II

Хайденштейн */Heidenstein/* — за Стефана Баторія

Шуліківський */Sulicovius/* —” —

Собеський */Sobieski/* — за Сигізмунда III

Кобежицький */Kobierzycki/* —” —

Часто використовують хроніку П'ясецького, яка містить також відомості про колишні правління і охоплює події до 1648 р. Їх автором був єпископ Перемишльський.

Вассенберг */Wassenberg/* — за Владислава IV. Жалюгідний, багатослівний панегірик.

Коховський */Kochowski/* — за Яна II Казимира. Стосовно історії козацтва — прекрасні, класичні праці.

Рудавський */Ródawski/* —” —

Завадський */Zawadzki/* — за Михайла Вишневецького

Листи Залуського */Zaluscii epistolae/* —” —

Є також окремі життєписи видатних діячів, які мали вирішальний вплив на становище козацтва. Приміром, написаний графом Течином життєпис канцлера Оссолінського. Але, на мою думку, ці життєписи містять дуже бідні відомості про козацтво. [Див.]: *Zycie Jerzego Ossolinskiego kanclerza wielkiego Koronnego, Lubelskiego Starosty. W Warszawie 1777* (I ч. — 193 с.; II ч. — 317 с. Вона містить його листи).

У “*Operegibus Paulic. Potocki. Warsaviae 1747*” містяться короткі, але, на жаль, більшою мірою художні, аніж історичні біографії ста видатних польських і литовських полководців і державних мужів. Але краще використовувати книгу Старовольського “*Claribellatores Sarmatiae*”.

А ще докладніше розповідає Старовольський (сучасник Володислава IV) про козаків у книзі “*Eques Polonus, Venetiis 1628 apud. Franciseum Baba*”.

Міцтер (Mizter) у виданні книги Старовольського “*De claris oratoribus*” говорить: (Varsav. 1758): “*Eques Polonus inter rarissima & nitidissima Starovolscii opuscula est numerandas*”. (Її не знайти в жодній з бібліотек Відня).

До нашої теми також належать:

(Анонім). *Kuryer Petersburski, czyli intrigy Moskiewskie od panowania Iana Olbrachta ciagna sie a przerwane d. 3 Maia 1791. W Warszawie 1791*. В цьому “*Kurier*” (с.329) згадується нова книга: “*Bunta Ukrainskie, czyli Ukrainca nad Ukraina uwagi*” wydane przez Franciszka Makulskiego.

Про напівворожі, напівдружні стосунки татар і козаків можна довідатися з такої книги: [Naruszewicz] *Tauryka, czyli wiadomosci starozytne i poznicsze o stanie i mieszkancach Krymu do naszych czasow. W Warszawie 1787*.

[Щоб познайомитися з] законодавчими актами польських сеймів, що стосуються становища козаків, слід звернутися до польських зведень законів та їхніх реєстрів. Перші упорядкував Хербург /Herburg/, а другі — Вага /Waga/ до 1732 р. під назвою: “Inventarz”. Як і в усіх виданнях такого гатунку, тут події пояснюють закони, а закони — події.

Після польських письменників необхідно згадати російських, особливо авторів життєписів Петра Великого. Більш за все я використовував працю, яка з'явилася в Петербурзі, 1773 р. під назвою “История императора Петра Великого, сочиненная Феофаном Прокоповичем, архиепископом Великого Новгорода” (Петербург, 1773). Нові біографії [Петра I], також російською мовою, подали Голіков і Туманський (див.: “Storch gemahl de von St. Peterburg, II. s. 189”). Але я їх ще не читав.

Історія козаків за нащадків Петра Великого висвітлюється у “Зібранні російських указів”, які були подаровані високопановній бібліотеці Геттінгенського університету бароном і лейб-медиком фон. Аш. Воно було використано при написанні моєї роботи.

Нарешті, серед літератури з історії козаків не можна також забувати працю Георга Нордберга /Nordberg/ “Leben Carls des XII”. Hamburg, 1745—1751. 3 Theile.

Гарну карту України підготував воєначальник Браницький. Але кращою картою, яка є в нашому розпорядженні, залишається все ж карта Боллана.

Література

¹ Im XXXI. Theil der allgemeinen Weltgeschichte. Halle, bei Gebauer 1771. p. 241.

² Epitre du vieux Cosmopolite Schyrach á la Convention nationale de France. En Sarmatie, 1785. P. 63.

(Далі буде)

КОМЕНТАР

Шлецер А.Л. (1735—1809 рр.) — видатний німецький історик-просвітник, філолог, статистик. Почесний член Петербурзької Академії наук, автор багатьох праць з історії Росії, зокрема російського та давньоруського літописання. З 1769 р. очолював кафедру історії, статистики та політики Геттінгенського ун-ту. У своїй науковій творчості розвивав ідеї “всесвітньої історії”, виступаючи проти поділу народів на “історичні” та “неісторичні”. Виявляв інтерес до історії козацтва, піднісши її до рівня самостійної галузі історичної науки в рамках розробленої ним системи 24-х слов’янських історій. Історико-порівняльна методика А.Л.Шлецера була запозичена його учнем Й.-Х.Енгелем.

Володислав IV Сигізмунд (1595—1648 рр.) — польський король (1632—1648 рр.), прихильник ідеї міцної централізованої влади в Речі Посполитій та порозуміння з православною спільнотою та козацтвом.

Карл X Густав (1622—1660 р.) — шведський король (1654—1660 рр.). Проводив агресивну зовнішню політику і, зокрема, війни з Річчю Посполитою (1655—1660 рр.), Росією (1656—1658 рр.), Данією (1657—1659 р.). Союзник українського гетьмана Б.Хмельницького.

Карл XII (1682—1718 рр.) — шведський король (1697—1718 р.) — відомий і популярний свого часу полководець, який вів тривалу війну з Північним союзом у складі Речі Посполитої, Росії та Данії протягом 1700—1718 рр. Союзник українського гетьмана І.Мазепи.

Ракоці Ю. (Д’єрдь, Георгій) П. (?—1660 рр.) — князь Трансильванії (1648—1660 рр.), претендент на польську корону, союзник Б.Хмельницького у війні з Річчю Посполитою в 1657 р.

Баторій Стефан (1533—1586 рр.) — князь Трансильванії (1571—1576 рр.), польський король (1576—1586 рр.). Проводив успішні війни з Росією. Продовжував реформування українського реєстрового козацтва.

Берншторф — імовірно Берншторф (Бернсторф) А.П. (1735—1797 рр.) — відомий датський державний діяч, міністр закордонних справ Данії (1773—1780, 1784—1797 рр.), фактичний керівник датського уряду в часи регентства кронпринца Фредеріка (з 1784 р.), один з ініціаторів та керівників реформ в дусі “освіченого абсолютизму”.

Розумовський К.Г. (1728—1803 рр.) — гетьман України (1750—1764 рр.), президент Петербурзької Академії наук, відомий меценат. Прихильник ідеї реформування та модернізації козацької держави та війська.

“Летописец краткий...” — очевидно, одна з рукописних редакцій популярного на Україні “Короткого опису Малоросії”, складеного невідомим ав-

тором близько 1734 р. на основі літопису Г.Габ'янки.

Рубан В.Г. (1742—1795) — український та російський письменник, історик, видавець. В 1777 р. в Петербурзі здійснив публікацію “Короткого літопису Малої Росії...”, підготовленого за участю О.А.Безбородька.

Шторх А.К. (1766—1835 рр.) — німецький історик, економіст, академік і віце-президент Петербурзької Академії наук.

“Відомий журнал Бюшінга...” — йдеться про “Магазин нової історії та географії”, що видавався в 1767—1788 рр. відомим німецьким ученим, істориком, географом А.Ф.Бюшінгом (1724—1793 рр.).

“Зібрання російської історії” — історичний журнал, який видавався в 1732—1764 рр. відомим німецьким і російським істориком, географом, академіком Петербурзької Академії наук Г.Ф.Міллером (1705—1783 рр.).

Шерер Ж.-Б. (1741—1824 рр.) — німецький і французький історик, географ, економіст, дипломат. Автор популярної історико-географічної праці “Аннали Малої Росії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії”, виданої в Парижі в 1788 р. Її перший український переклад побачив світ у 1994 р. в Києві.

Гаммерсдорфер К. — німецький філософ та історик, професор Йенського університету. В 1789 р. видав у Лейпцігу скорочений і “виправлений” переклад “Анналів Малої Росії” Ж.-Б.Шерера під назвою “Історія українських і запорозьких козаків”.

Боплан Г.Л. де (бл. 1600—1673 рр.) — французький військовий інженер, картограф, історик. В 30—40-х роках XVII ст. перебував на службі у війську Речі Посполитої, дислокованому на Україні, де займався спорудженням фортець і замків. Автор відомого і популярного “Опису України...”, вперше виданого в Руані в 1651 р., який вважається одним з найцікавіших і достовірних джерел до історії України першої половини XVII ст. Перше повне видання українською мовою здійснене в Києві в 1990 р.

Меллер Й.В. — німецький вчений і медик, довгий час займав посаду лейб-лікаря при польському королівському дворі. Мандрівник. Автор праць “Подорож з Варшави на Україну в 1780 і 1781 р.”, “Подорож з Волині до Херсону в 1787 р.” (видана в 1802 р.).

Шевальє П. — французький військовий, дипломат, історик XVII ст. Автор праці “Історія війни козаків проти Польщі” (перше вид. — Париж, 1663 р., останнє — в українському перекладі — Київ, 1993 р.).

Мюллер Й.Й. — німецький історик і філософ XVII ст., автор латиномовної дисертації під назвою “Історична дисертація про козаків”, представленій до захисту 7 червня 1684 р. в Лейпцігу (український переклад її надруковано в журналі “Київська старовина”, 1996, № 4—5. С.68—81).

Юнкер Г.Ф.В. — німецький вчений XVIII ст., автор опису України (докл. див.: Исаевич Я.Д. Г.Ф.В.Юнкер и его описание Украины // Советско-германские культурные связи, М., 1969. С. 201—209).

Грондський С. (?—бл. 1677 р.) — польський історик і дипломат. Брав участь у посольствах до Б.Хмельницького. Автор “Історії козацько-польської війни”, виданої латинською мовою в Пешті в 1789 р.

Любомирський С.Г. (1642—1702 рр.) — польський історик, автор праць з історії Польщі, в яких містяться відомості з історії польсько-козацьких взаємин.

Ян II Казимір (1609—1672 рр.) — польський король (1648—1668 рр.).

Лінаж де Восьєнн — французький історик кінця XVII ст.

Радзівевський І. — підканцлер Речі Посполитої напередодні повстання під керівництвом Б.Хмельницького, довірена особа польського короля Володислава IV, звинувачений після смерті останнього в державній зраді. Емігрував до Франції.

Пасторій Й. (1611—1681 рр.) — польський історик, автор праці “Скіфо-козацька війна”, присвяченої подіям Хмельниччини і виданої в Гданську в 1652 р.

Коялович А.В. (1609—1677 рр.) — литовський історик, автор праць з історії Литви.

Граф Течин-Оссолінський — Оссолінський Й.М. (1748—1826 рр.) — польський історик, бібліограф, магнат, що перебував у фаворі при імператорському дворі у Відні. Власник унікальної бібліотеки, переданої ним до загального користування, відомої під назвою “Оссолінеум”. Автор літературних творів і перекладів.

О.Дашкевич (?—1535 рр.) — староста Канівський та Черкаський, ушлявлений воєначальник, автор проекту організації постійної козацької служби (1533 р.).

Старовольський Ш. (1588—1656 рр.) — польський письменник, історик, публіцист і літературознавець, автор праць, які містять у собі відомості про українських козаків.

Окольський Ш. (1580—1653 рр.) — польський історик. Автор щоденників, виданих в 1638—1639 рр., в яких докладно описав події козацького повстання на Україні 1637—1638 рр. і навіть деякі документи, важливі для їхнього вивчення.

Зиморович Ю.Б. (1597—1677 рр.) — польський історик та письменник, бургомістр міста Львова. Автор кількох праць, в яких знайшла відображення українська тематика.

Жолкевський С. (1547 або 1550—1620 рр.) — польський державний діяч

і воєначальник, великий коронний гетьман і канцлер Річи Посполитої, автор праць з історії війни Річи Посполитої з Росією.

Броневський М. (XVI—XVII ст.) — польський політик, письменник, діяч реформації, прихильник релігійної толерантності, пов'язаний з князями К.Острожським та К.Радзивіллом.

Лерхе Й. — військовий лікар, учасник походів російської армії проти Криму в 1738 р., автор записок “Подорож з Санкт-Петербурга до Молдавіі...”, опублікованих у Галле в 1774 р.

Зуев В. Ф. (1752—1794 рр.) — російський вчений-натураліст, академік Петербурзької Академії наук, автор “Подорожніх записок від Санкт-Петербурга до Херсону в 1781 і 1782 роках” (СПб, 1787).

Оріховський С. (1513—1566 рр.) — польсько-український письменник, публіцист, релігійний діяч, в творчості якого знайшли відображення українські сюжети.

Гейденштейн Р. (1535—1620 рр.) — польський історик, автор праць, присвячених, зокрема, війні з Росією, яку вів польський король С.Баторій та історії Річи Посполитої часів правління Сигізмунда-Августа.

Суліковський (Шуліковський) Й. Д. (1539(?)—1603 рр.) — польський публіцист, історик, королівський секретар, архієпископ Львівський.

Собеський Я. (1580—1646 рр.) — польський державний діяч, історик, автор щоденника, в якому описані події Хотинської битви 1621 р.

Кобержницький С. (?—1665 рр.) — польський історик, автор праць з історії життя та правління польського короля Володислава IV.

П'ясецький П. (1579—1649 рр.) — польський історик, автор праці “Хроніка подій в Європі...”, доведеної до 1646 р.

Коховський В. (1633—1700 рр.) — польський історик і письменник, автор “Щоденників”, виданих у трьох томах в 1683—1698 рр., в яких знайшли відображення події Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

Рудавський Й. В. (1617—1690 рр.) — польський історик, юрист, радник австрійського імператора Леопольда. Автор праць з історії Польщі після смерті короля Володислава IV.

Завадзький К. — польський державний діяч, історик другої половини XVII ст.

Оссолінський Є. (1595—1650 рр.) — польський державний діяч, коронний канцлер у 1643—1650 рр., прихильник компромісу з українським козацтвом.

Нарушевич А. С. (1733—1796 рр.) — польський історик і письменник, архівіст, автор фундаментальних праць з історії Польщі, в яких містяться окремі відомості про Україну.

Вага Т. (1739—1801 рр.) — польський історик, правознавець, автор “Історії князів і королів польських...” (1767 р.).

Прокопович Ф. (1681—1736 рр.) — український письменник, історик, учений, один з керівників Російської православної церкви та ідеологів реформ Петра I.

Голіков І.І. (1735—1801 рр.) — російський історик-аматор, автор багатотомних “Діань Петра Великого” з “Доповненнями”, в яких міститься матеріал з історії України.

Туманський Ф.Й. (1746—1810 рр.) — український та російський історик, письменник, просвітник і видавець.

Норберг (Нордберг) Й.А. — шведський історик, духівник Карла XII, автор присвяченої останньому історичної праці.

Браницький — мова йде або про Браницького Ф.К. (бл. 1730—1819 рр.), великого коронного гетьмана Річи Посполитої, одного з керівників антикоролівської магнатської опозиції на Україні під час Коліївщини 1768 р., або Браницького Й.К. (1689—1771 рр.), великого коронного гетьмана Річи Посполитої, одного з найбагатших і найвпливовіших польських магнатів першої половини XVIII ст.

Історія України та українських козаків

Енгельс Й. Х.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 300-310.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ*

§ 3. Фізична географія України

Завжди надзвичайно важливо ознайомитися з місцевістю, де відбувалися події, про які хочеш розповісти. Особливо це стосується України, котра внаслідок нових мирних угод виявилася розчленованою, а недавня зміна ситуації на півночі привела до деяких інших змін у ній¹.

Ця країна розташована між 50 та 53 градусами північної широти. Найбільша її довжина складає 500² верст, ширина — 300 верст (25 миль). Вона належить до тих країн, в яких, як у знаменитій єгипетській дельті, можна на власні очі побачити майстерню природи. Матеріалом у цій майстерні є мул Дніпра та інших численних річок. Ним вкрите також дно та узбережжя Чорного моря. Наводячи дуже важливі аргументи, Боплан стверджує, що рівнини, котрі простягаються від лівого берега Дніпра до Москви, раніше перебували під водою³. Колись, у доісторичні часи, три річки України — Стугна, Трубіж та Остер — впадали у Дніпро. [В місцях впадіння цих річок у Дніпро] ще й зараз знаходять руїни [поселень]. Зараз всі три [річки] перетворилися на болото. В деяких місцях воно сягає ширини у три версти. З цієї причини, а також тому, що земля таки довгий час не оброблялася і чорнозем збагачувався за рахунок перегною диких рослин, ґрунт [України] — жирно-чорний, багатий на селітру. Вона щедро винагороджує незначні зусилля [хлібороба], що засіває її зерном. Одне-єдине зерно дає 12 зерен врожаю. А коли землю залишають на три-чотири роки, то на ній виростають у людський зріст чортополох та кмін. Спалюючи їх, знову удобрюють ґрунт. Гній тут вважається важким тягарем. І якщо протягом довгого часу його набирається дуже багато навколо дому, то дім переносять на інше місце. На дорідному, нагрітому

сонцем ґрунті лугів чи степів виростають такі буйні трави, що з них ледве видно роги українських волів, що в них пасуться. Ці воли схожі на волів Поділля й Угорщини. Їх постачання до Німеччини через Бриг та Бреслау і на Балтійське узбережжя є для країни [України] справжньою золотою жилою. Щоправда, через те, що худоба утримується в бруді, часто спалахує епізоотія, для боротьби з якою у Верхній Сілезії та Галичині практикується запровадження карантину. Здається, що природа цієї країни призначена для пастушеського народу. Але статистика свідчить про те, що це не лише пастушеський народ, але й народ-воїн. Обробляти степ — нелегка праця: плугу протистоїть сухість ґрунту; його родючість не спонукає жителів до активної діяльності, а незначний збут зерна усіма степовими країнами не сприяє розвитку землеробства. За роботу женцю прийнято віддавати кожен третій сніп, орачу — шосту міру. Крім того, їх треба годувати і поїти. В околицях Кисва, Чернігова та Ніжина ґрунт не такий родючий. Тому жителі цих країв займаються торгівлею. В інших місцевостях України багатство козаків складається з отар волів та овець. Щоправда, вовна останніх довга, кошлата і груба, її не сортують; кози та цапи пасуться разом з вівцями; а пропозиція Петра Великого про розведення шльонської породи овець ніде не знайшли підтримки. Але українців цілком влаштовує груба вовна, з якої вони виготовляють покривала для повсякденного використання. За свідченням принца Вюртемберзького⁴ (тобто за часів Мазепи) віл вагою кілька центнерів коштував п'ять талярів, а вівця — 18 крейцерів. Хвости цих овець, шириною майже з долоню, дуже жирні. У козаків немає особливого нахилу до розведення коней, тому силу їхнього війська завжди склали піші воїни, але польські пани та російські поміщики останнім часом завели численні, прибуткові кінські заводи, які постачають коней для російської та пруської кавалерії. Ліси оточують лише Стародуб, Чернігів, Ніжин та Київ: в інших місцях, багатих на воду, їх мало, тому що скотарі-кочівники мало піклуються про нові лісопосадки. З цієї причини вони живуть у глинобитних будинках, які опалюють хмизом, соломом, сухими рослинами (які називають нехвороцею, тобто хво-

Продовження. Початок див.: Схід-Захід. 1998. Вип. 1. С. 241.

ростом) та кізяками. Дуби, що ростуть по берегах та на дніпровських островах, зігнуті та сучкуваті; повинь робить їх слабкими, а вітер — стійкими. Запорозькі козаки використовують деревину для виготовлення плоскодонних суден та човнів, завдяки яким вони ще в останній російсько-турецькій війні захопили Бендери. Також використовують вони для виготовлення домашнього начиння деревину липи. Їй віддається перевага перед іншими сортами деревини тому, що вона легко ріжеться і не буває з червоточиною. В лісах, а також степових балках водиться багато дичини. В цих балках ростуть абрикоси, персики, яблуні. Але більше, ніж полюванням, українці займаються рибною ловлею. Боплан бачив, як за одне закидання сіті вони виловлювали 2000 риб. Під час суворих постів козаки часто їли тухлу рибу. Вкупі з просякнутим гнилизною літнім повітрям і з тим, що місцеві жителі, не знаючи, викопували криниці в тих місцях, куди під час повені потрапляла вода, змішана з болотним брудом, це викликало різні заразні захворювання, цингу та болотяну лихоманку. Але для боротьби з ними передбачлива природа давала соковиті фрукти і особливо прекрасні дині. У розкішних квітучих степах так же, як на луках Люнебурга, рояться бджоли. Враховуючи республіканський спосіб життя останніх, їх розводять у спеціально насаджуваних для цього галях і, щоб захистити від вітру та нічних приморозків, утримують у видовбаних з липи чи сосни колодах. Віск і мед — одні з основних продуктів української торгівлі. Останнім часом у них з американського насіння успішно вирощують тютюн. Льон і коноплі українці вирощують лише для своїх потреб; лише в Стародубській окрузі виготовляють парусину, яку вивозять (на продаж) до Риги. Специфічним товаром України, Поділля і Червоної Русі є яскраво-червона фарба, яку називають «польський кривавий дощ». Спочатку вона називалася руською [мовою] червець, а німецькою — кров Іоанна. Вона виготовляється з черв'ячків, які живуть на корінні *Polygoni minoris* — відомої степової рослини. Їх висушують на сонці і, змішуючи з квасцями, перетворюють на фарбу. Звідти (тобто з України) чимало цієї фарби відправляється до Великої Росії для [виготовлення] рум'ян, котрі, до честі українських жінок, у Малоросії не використовуються. Проте, власне кажучи, першопричиною кривавого дощу є різнобарвний, переважно

червоний пилок квітів. Вихор вітру здіймає його вгору, а злива скидає на землю. Окрім хижих птахів, на Україні водяться шкідливі комахи, такі, як шершні і особливо сарана та маленькі комарі, яких називають мошкою. Перша (тобто сарана) протягом майже всього літа вкриває степ, але рідко завдає багато шкоди, оскільки вона, за висловом місцевих жителів, не скаче верхи, тобто не літає. Останні (тобто мошка) під час розлиття річок протягом чотирьох тижнів копошаться у воді всім виводком, а коли потім злітають угору, то закривають сонце. Змучені землероби захищаються від цих безсоромних створінь димом і тим, що надівають на голову і руки сітки. Терплячим волам залазять вони в рот, у ніс і вуха. Літня спека сприяє тому, що їхні укуси викликають рани, що не загоюються. І бідні тварини задихаються та ревуть від болю. З корисних копалин на Україні зустрічається лише залізо у вигляді болотяної криці та вохри. Великі поклади останньої трапляються на Ворсклі.

Якщо українець одержує натрієву сіль з Молдавії, кам'яну сіль — з Галичини, тонкі сукна — з Семиграддя, вина (якщо він не вдовольняється сидром, персиковою горілкою і медовухою) — з Угорщини, Криму і Валахії, то він легко може розрахуватися за це худобою та шкірами, кіньми, зерном, горілкою, медом, медовухою, нарешті — потапеш; і його життя могло б бути радісним, якби не російські та польські приписи про підданство. Можна пояснити млявістю українця те, що він не займається шовківництвом чи виноробством, але це почасти залежить і від клімату. Незважаючи на те, що [Україна] розташована в зоні помірного клімату, там досить часто бувають ранні і дуже суворі холоди, котрі інколи змушують козаків переривати успішно розпочаті походи проти поляків. Якщо ж зими м'які і вологі, то тоді виноградним лозам і тутовим деревам завдають шкоди холодні ночі влітку і нічні приморозки навесні і восени. Проте, літнього тепла для цих рослин вистачає. Жителям же зносити літню спеку важко, якщо її часом не пом'якшує степовий вітер.

Зазначене вище робить зрозумілим, наскільки Україна зручна для кочового козацького народу; але ми повинні прояснити й інший бік їхнього життя і показати, чому вони, оселяючись біля води, віддають

перевагу не торгівлі, а пригодам, авантюрам, річковому і морському розбою. Серед численних їхніх річок, що мають повільну течію і вапнякові береги, але багаті на рибу, лише чотири придатні для судноплавства. А саме:

а) **Дніпро**. Ми залишаємо для розгляду географам Польщі та Росії витоки Дніпра і зупинимося лише на характеристиці розташованих на його берегах міст, а також його островів і порогів. Боплан перелічує **міста** і містечка в такій послідовності: Київ; у половині милі від нього село Печера (Peczera) з його підземеллями, між ними — Стайки (Stayki) з розташованим в ньому монастирем св. Миколая і Ржищів (Rzyszczow), далі на прибережних горах монастир Терехтемирів (Tereditemirów), Переяслав (Pereaslaw), місто Канів, де є — Тягиня (Tschigini) і останнє місто перед островами та порогами і перед початком Дикого поля — Кременчук (Krzemientzow). Причиною виникнення порогів є високі скелі, що перегороджують річку за п'ять французьких миль до її гирла і тягнуться протягом 60 верст. Вода вирує, оскільки висота їх неоднакова. Одні виступають над водою, інші ховаються в ній. Утворюються вири і водоспади. Це утруднює і робить небезпечним судноплавство. Водоспад руською [мовою] має назву «поріг». Тому козаки, що живуть поблизу порогів і нижче від них, називаються запорозькими козаками. Про давність назв цих 13 порогів свідчить те, що ще Костянтин Багрянородний в X столітті, користуючись грецьким алфавітом⁵, навів руські назви семи з них. По-руськи ці назви звучать так:

- 1) Кодацький Kudak
- 2) Сурський Surskoi
- 3) Лоханський Lochau

Назву одного з цих порогів Костянтин передає по-грецьки так: νεστνυ, або νυ; ηουννασιν

- 4) Стрільчий Strelczi
- 5) Дзвінецький Swoneß

Костянтин перекладає це слово грецькою як Γελανδει, Swoneß тобто звук (дзвін) порога.

- 6) Княгинень Kniagineß
- 7) Ненаситецький Nenasiteß.

Костянтин наводить старослов'янський варіант назви [цього порога] — Νεναδου. Слово Nejazue означає «пелікан». І Костянтин, пояснюючи таку назву [порога], говорить, що поблизу нього гніздилися пелікани⁶. Але теперішня слов'янська назва пов'язана з поняттям «ненаситність». Воно відображає небезпеку плавання через усі пороги, яких не в стані наситити їх численні жертви.

8) Воронова Забора (Woronowa Saboga)

9) Будилівський (Budilskoi)

10) Лишній (Lytschnoi). Це, за словами Костянтина Багрянородного, маленький поріг. По-руськи він називає його етеѣрев, а слов'янською — Напрези (Nateeeti).

11) Таволжанський (Tawelschanskoi). Тільки між цим і Будилівським порогами був можливий перехід татар в цю місцевість.

12) Лисянський (Lisjankau). Про цей [поріг] згадує лише Болплан. Частково на цю назву слово Λεσση, котре зустрічається у Костянтина Багрянородного.

13) Вільний (Wolnoi). Костянтин іменує його Βζηνιτεσχ, тобто такий, що утворює велике озеро. Це означає, що одразу ж після цього порога Дніпро стає надзвичайно широким. Утворюється так званий лиман, який тоді (в часи Костянтина Багрянородного), можливо, був ближче до Чорного моря. Але тепер вище і нижче порога до самого лиману посеред Дніпра височать острови, вкриті рослинами. Їх вигини і рукави річки виглядають чудово. Але, разом з тим, вони віщують біду, тому що на них знаходять бажаний притулок лицарі удачі і злочинці. Острови вище порогів мають назви Романів (Romanow), Монастирський, Кінський Острог (Konsky Ostrog) та Княжий Острог (Kniazow Ostrog). Нижче від порогів розташовані Кашоварниця (Kaszawanieze), Хортиця (між ними знаходиться татарська переправа Кічкас (Knezkosow), що використовувалася найчастіше), Великий Острог (Wielki Ostrog), Томаківка (Tomahowka), Військова Скарбниця (Scarbnitza Woiskowa) (велика кількість заплутаних островів), Каір, Великі Води (Weilka Woda), Носаківка (Nosokowka), Тавань (Tawan), Козацький Острог (Kozaski Ostrog), Бургунка (Burchanka) і т. ін. Деякі з цих островів навесні повністю чи частково заливаються водою.

б) Десна. На відстані однієї французької милі нижче від Києва вона впадає у Дніпро.

в) Іпут (Iput). Зливається з Сожею, а поблизу литовського міста (Porgask) теж впадає у Дніпро.

г) Дністер. Він міг би мати важливе значення для австрійської монархії, польської України та Молдавії, якби були проведені роботи по розчищенню цієї річки і, особливо, якби були підірвані скелі біля Ямполья (Iambol).

Менші довжиною річки [України] заболочені, заросли очеретом, на них розташовано чимало млинів, по них перевозиться маса товарів, по них можуть ходити легкі судна. Річки Сейм, (Sudost), (Ispow) впадають у Десну, а Псьол, Сула, Ворскла, Самара і Низ (Nish) у Дніпро. Остання, сама по собі непоказна річечка, стала відомою завдяки тому, що польські історики інколи називають українських козаків низовими козаками⁸.

Відповідно до методів географів, вже давно належало б торкнутися питання про адміністративний поділ країни та її кордони. Але в різні часи вони були різними, і навіть окремі населені пункти то відроджувалися знову і знову [на старому місці], то, переживши розквіт і піднесення, занепадали і переходили з одних рук в інші, від одного законодавства до другого. Тому ми, керуючись принципом історизму, будемо торкатися цієї теми у всьому нашому творі. Тут же ми розповімо про людину — головний об'єкт розгляду фізичної географії, яку ми обіцяли висвітлити. А щоб спеціально не займатися ще й вивченням відмітних рис козацтва, ми вибрали з творів різних письменників неупереджені свідчення про національний характер мешканців [України]. Одразу ж можна сказати, що в українцях повинно було проявитися все те, що було зумовлене змішуванням північної російської відваги з духом південного клімату і з швидкою польською кров'ю, північної російської флегматичності з щедрістю української природи і мінливістю способу життя. В результаті цього з'явився хоробрий, заповзятливий, життєрадісний, децю легковажний, але безпосередньо і просто мислячий народ. Це повністю підтверджують наведені тут свідчення.

«Серед цих козаків, — говорить Боплан, — зустрічаються люди, які вправні в усіх ремеслах, необхідних для людського життя, а саме: теслі і столяри, котрі можуть майструвати як будинки, так і вози, і човни; ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі, кравці і т. ін. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої у них більше, ніж досить, і виготовляють дуже добрий порох. Жінки обробляють льон і виготовляють прядиво, а потім виготовляють з них для своїх потреб полотно і тканини. Всі вони можуть зорати і засіяти поле, зібрати врожай, спекти хліб, приготувати різними способами м'ясо, зварити пиво, зробити медовуху, брагу (з пшона) і горілку. Серед них не знайдеш нікого, в якому б віці він не був, до якої б статі чи стану не належав, хто не намагався б перевершити свого товариша у пиятиці, і в усьому християнському світі не знайти нікого, хто жив би так, не журячись про завтрашній день, як вони. Втім, немає сумніву, що у всіх них без винятку є здібності до мистецтв. Серед них зустрічаються і такі, хто переважає масу за рівнем своїх знань. Одним словом, всі вони в достатній мірі розумні, але думають лише про корисне та необхідне і, головним чином, про такі речі, які пов'язані з життям серед природи».

Козаки [тобто українці] загалом кращі за своїми людськими якостями, ніж росіяни, — запевняє очевидець у Бюшинга⁹. Про те, як їх характеризують іноземці, зокрема поляки, можна дізнатися з промови посла і директора кабінету Кічінського, виголошеної в сеймі 3 травня 1791 р.¹⁰ У ній він говорив про шляхетність донського і запорозького лицарства. І [один] невідомий автор зазначав у своєму листі, що під час призначення на офіцерські посади в прусській армії запорозьким і донським козакам належить віддавати перевагу перед синами місцевих бюргерів. Хоча ми непомітно для себе вдалися в надмірне вихвалання тих, чию історію взялися простежити, все-таки (позаяк ці похвальні промови на адресу героїв книги більш допустимі, ніж похвали, котрі раніше кожний автор уже в передмові розсипав самому собі), нехай буде нам дозволено подати тут кілька уривків із творів французьких письменників на славу козаків і задля ознайомлення з їх історією. Насправді деякі читачі віднайдуть у цих уривках не стільки ґрунтовність, скільки французьку легковажність.

«Стародавня історія, — говорить Шерер, — не підносить більш привабливого сюжету [ніж історія козацтва]. У цих анналах, як і в інших, присвячених давнині, можна віднайти спільноти, утворені за допомогою воїнського духу, що живляться цим воїнським духом, підтримуючи ним свої постійні державні установи. Можна побачити громадян цієї республіканської держави, які виховувались так, як і спартанці, і завжди тримали зброю в руках, як римляни. Але, на відміну від останніх, вони ніколи не прагнули до поневолення відомої світової імперії. Вони прагнули лише до того, щоб мужньо і стійко захищати свої домівки і вівтарі, і зніженому рабству віддавали перевагу бродячого, безтурботного життя. Можна побачити батьків, котрі виховували дітей, що гордилися своєю незалежністю, і які не залишали їм ніякої іншої спадщини, окрім шаблі з написом на ній: «Перемога або смерть».

«Можна побачити, як втрати у війнах поповнювалися ними за рахунок усиновлення дітей чужинців і як унаслідок цього у народу, який зятято відстоював свою волю, виростали нові руки для відсічі ворогам. Можна наочно простежити кружні шляхи політики і злети мужності, протиборство поневолення й відсічі, можна побачити героїчний, але не вигаданий час, вади й чесноти. Останні, можливо, й викликали б захоплення, якби йшлося про греків і римлян; чесноти ж козаків, очевидно, назвуть варварством».

«Вони [козаки], справді не розширили царини наших знань. Рим залишив нам закони й руїни, Греція — вірші й статуї; серце б'ється частіше при згадці про чудові дні Афін; розум не перестає дивуватися при спогляданні семи пагорбів [Рима]. Які ж почуття можуть збудити у нас козаки? Адже ми показували тільки їх зрадників. Ми говорили про них без милосердя, тому що їх велич не примусила нас забути про їх коліску, як це ми зробили, згадуючи про римлян, і тому, що їх дитинство не прикрашене, як у греків, приємними завітками міфології».

«Козаки України були спокійним народом: спочатку вони відповідали на пихатість польської шляхти й кліру тільки безмовною втечею; але коли вони побачили, що йдеться тільки про їх знищення, то взяли вони в руки — чи варто цьому дивуватися? — для захисту від нестерпного

іга шаблі й постійно зміцнювали себе у своєму прагненні до незалежності. Проте чи могли вони, що мстились однією рукою за замах на їх успадковану від батьків волю, стримати іншою рукою турків і розбити татар? Хіба не заслонили вони собою Центральну Європу від повені східних варварів і хіба не вони приборкали фанатичну лють ворогів христових? Освічені, вільні від партійних пристрастей нації повинні вирішувати: хто ж виявився невдячним? І хто правий: вони — чи польська держава, котру вони колись захищали, а потім примусили тремтіти?»

«У цій історії можна знайти ґрунтовні оповідання, котрі задовольнять допитливих, своєрідну [військову] тактику, вчинки, що межують [з пригодами героїв] романів, армій, чисельність яких можна уявити, лише пригадавши те, що написано про гунів, готів і вандалів; нарешті — і цим ми зобов'язані погляду дослідника — одну єдину людину, котра зрушила з місця цю величезну махину і примусила здригнутися від жаху державу [Польщу], котру не могли похитнути ні християнські власті, ні турки». Це помічає Шерер.

«Запорозькі козаки, — пише один воїн¹¹, — до цього часу порівнювали себе з мальтійськими лицарями, проте я сподіваюсь, що їм ще треба буде переконатися, наскільки вони вищі за цих панів. Козаки дбали тільки про свої потреби і намагались не бути ні для кого тягарем. Мальтійці ж з незапам'ятних часів жили в неробстві за рахунок милостині князів та їх доходів, призначених для інших цілей. Запорозьці покладалися лише на свою хоробрість і зброю в руках; їх укріплення були нічим іншим, як примітивними земляними насипами, однак турки не могли взяти їх. Мальтійці ж безтурботно сиділи у своїх фортецях і покладалися на допомогу християнських властей. Запорозьці розбивали турків, не зв'язуючи себе ніякими обітницями. Лицарі ж Св. Іоанна задовольнялися гідним подиву спогляданням того, що робили за них інші. І справді, козакам потрібний був лише хрест і багаті землі, а потім сам собою з'явився абат Верро, щоб повідати про їх славні і про їх погані діяння.

[Література]:

1. Довідником тут є Бюшінг (IX) та Юнкер [виданий] Мюллером (див. вище. Крім того, статтю в Quartalschrift.
2. За даними щоденника принца Вюртемберзького (див. Мюллер, с.158) — 70 миль.
3. Мюллер, с.12.
4. Див.: Reisen und Feldzüge des Prinzen Vax. Emanuel V.Wintemberg. Tübingen 1739. Frankfurt und Leipzig 1755. Bei Möller S.162.
5. Відносно цього краще пояснення подає Дюріх, вчений член духовного товариства св. Павла в «Bibliotheca Slavica», —Т.1. Див. також «Північну історію» придворного радника Шлецера, с.527 і Actis fos jabl, т.V князя Яблоновського (Iablonski).
6. Князь Яблоновський перетворює цих пеліканів на Hicrafalcones.
7. Лисянка як у Мьоллера (Möller, так і у Мюллера (Müller) стоїть назва Вільний (Wolnoi) (під номером 8). Але вона знову зустрічається під № 13.
8. Так, Гвагнін фон Пашковський (?) перекладає вислів «inipere Moschow», що його вживає Мейєрберг (с.67); інші автори пояснюють назву «Nisoviensisa depressiogi terra» тим, що поверхня землі там нижче від рівня моря.
9. В дев'ятій частині журналу Algem Welthist.
10. Schözers Staatanz. Helt.
11. Див.: Büsching XVI, 155.

(Пер. з нім. Ю. О. Голубкіна)

Історія України та українських козаків (продовження)

Й. Х. Енгель

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 229-250.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Сама назва «Україна» дає нам відправну точку, від якої ми повинні відштовхуватися при дослідженні української історії. В той час, коли російські князі правили в Києві, ця територія перебувала під скіпетром Великого князя Київського, а окремі її частини, наприклад, Переяслав, були підпорядковані удільним князям. Зрозуміло, що цей відтинок часу не може нас тут цікавити; разом зі стародавньою міфологічною історією і історією переселення народів цієї країни він повинен відноситися до російської історії. Але коли Литва підкорила собі Велике князівство Київське, воно стало зовнішньою литовською прикордонною провінцією, стіною між Литвою і кочовими татарськими ордами; про нього говорили, що воно розташоване на кордоні (рубежі, межі, границі) — окраїні, звідси виникла назва, і з цього часу починається історія країни, що одержала цю назву. Ця історія поділяється, і поділяється досить природно — залежно від того, під чийм пануванням перебувала [Україна] — на три великі частини.

I. Україна під владою литовців: від битви на річці Ірпінь (цю битву литовські хроністи відносять до 1320 р.), у результаті якої Гедимін поклав кінець Київсько-руському князівському престолу, до 1569 р., або до повного об'єднання Литви з Польщею. Цей відтинок часу поділяється на два підперіоди:

а) до виникнення терміна «козаки» (1320-1516). У цей підперіод Україна підпорядковувалась частково — князям із роду Гедиміна, головним чином Омельковичам із Слущька, частково — намісникам Великих князів Віленських. Поряд із цим поступово виникли об'єднання вояків, котрі 1516 р. одержали назву «козаки»;

б) після виникнення назви «козаки» (1516-1569). У цей час литовці правили країною за допомогою намісників. Але козаки, у яких були свої ватажки, або гетьмани, здобули, особливо під проводом *Ланцькоронського* і *Дашкевича*, славні перемоги над татарами.

II. Україна під владою Польщі (1569-1654). У цю епоху козаки вияви-

* *Продовження. Початок див.: «Схід—Захід». — 1998. — Вип. 1; 1999. — Вип. 2.*

ли себе в двоїстому світлі;

а) козаки як ангели-охоронці Польщі (1569-1592). Цю роль вони відіграли після того, як були зорганізовані *Стефаном Баторієм* використовувалися проти татар і росіян;

б) козаки як бич, що карає поляків – їх володарів. Такими козаки стали перш за все через релігійні утиски, а також через давню політику жорстокого поводження з ними (1592-1654). До цього відрізка часу відноситься діяльність *Богдана Хмельницького* – месника за свій народ і його віру, котрий кінцем-кінцем кинувся в обійми росіян.

III. Україна, поділена між росіянами і поляками. *Козаки* з 1654 р. до новітнього часу перебували *під зверхністю росіян*. Правда, і тут можна встановити дві віхи, коли це панування слабшало:

а) відокремлення запорізьких козаків від українських козаків і зміна внаслідок цього верховного панування (1654-1730); козаки через їх хитання стали небезпечними для Російської держави, а *Мазепавиступив* як союзник Карла XII;

б) возз'єднання двох відгалуджень козацтва за гетьмана Данила Апостола (1730). Відміна старого й упорядкування нового козацького законодавства. Скасування Запорізької Січі указом 1775 р. Утворення трьох намісництв на місці колишньої України (1783).

ПЕРШИЙ ПЕРІОД.

Україна під владою литовців: від поразки руських князів на річці Ірпінь (1320) до об'єднання Литви з Польщею (1569).

ПЕРШИЙ ПІДПЕРІОД.

До виникнення найменування козаки (1320-1516).

§1. Гедимін – верховний владика України. Його намісник – князь Міндовг Гольшанський.

Після того, як *Гедимін*, новий геній диких, незначених литовців, сповнений мужності й загарбницьких планів, спочатку упокорив орденське рицарство в Ліфляндії, а потім під час зустрічі вбив володимирського князя Володимира, 1319 р. покарав вигнанням із Луцька луцького князя Лева (котрий під час війни Литви з німецькими рицарями приєднав до своїх володінь Дорогичин і Брест), захопив це місто (його

мешканці капітулювали), а потім перебув зиму в Бресті, то 1320 р. йому лишалось ще перемогти Станіслава – Великого князя Київського, який назвав себе одноосібним володарем Русі, а також князів Олега Переяславського й Романа Брянсько-Сіверського, а також зятя останнього – Лева. Гедимін спочатку захопив *Овруч і Житомир* (перше місто чинило опір, інше – здалось без опору). На відстані 6 миль від Києва зіткнувся він біля річки Ірпінь (Стрийковський називає її П'єрна) з князями, які об'єдналися, і були також підтримані татарами. Лише в ту мить вони зрозуміли, що Гедиміну потрібні не військові трофеї, а їхні землі. До цього вони вважали, що така думка не могла виникнути в голові жодного варвара – литовця. Гедимін вишикував своє військо правильним бойовим порядком. Вдало використавши свою жемайтійську піхоту, він атакував об'єднаних у коаліцію князів з флангу. А в руських, відповідно до їхньої тодішньої тактики, піхоти не було, а були лише рейтарі. Напад був настільки рішучим, що Лев і Олег загинули на бойовищі; а Станіслав і Роман утікли до Рязані. Наступного дня Гедимін уже почав штурм *Києва*, котрий, не отримавши ніякої допомоги від Рязані, хоробро боронився, але був змушений здатися. Зустрінутий там вороже, він [Гедимін] продовжив свій похід, і всі підкорялися його похідному жезлу, як чарівній паличці. *Білий городок [Bialogrodek], Слінопод [Slepowrot], Канів, Черкаси², Брянськ-Сіверський, Переяслав і вся територія до Путивля*, 16 миль південніше Києва, скорилася йому, частково зі страху, частково – з надією знайти в ньому нарешті рятівника, котрий звільнить руський народ від монгольського рабства. Щоб зміцнити останні настрої руських і здобути прихильність народу, започаткував він литовське Київське намісництво (і це географічне найменування було прилучено до назви міста) й призначив намісником Гольшанського князя Міндовга, свого родича, тому що підмітив у нього схильність до греко-християнської віри. Невдовзі після цього, 1321 р., Міндовг охрестився. Це сприяло тому, що кияни терпляче зносили зверхність їхніх васалів-литовців. Їм [киянам] і без того вже набридли князі з давнього роду Володимира. Їм здавалося, що кров цих князів стала в'ялою. Їм був потрібен володар, котрий мав свіжу, мужню силу й був здатний захистити їх від утисків татар. Станіслав, попри свої зусилля в Рязані, не міг знову відвоювати Києва через тривале ревниве суперництво руських князів. Окрім того, один із наймогутніших князів – князь Тверський Дмитро Михайлович – одружився з дочкою Гедиміна. Князь Рязанський, зять Станіслава, жив у постійному страхі перед нападом татар. І тому, коли Станіслав, позбавлений спадкових земель,

ніким не оплаканий, помер, його піддані були задоволені новим правлінням. Гедимін же, навпаки, повністю зберіг власницькі права на [захоплені] землі через свого намісника. Міндовг, котрий у битві на Ірпіні допоміг йому перемогти, був сином Гольша [Holcsha], родозасновника Гольшанських князів й онуком литовського князя Романа з легендарного роду Гіппоцентаврів [Hippocentaureur]. У містах з'явилися литовські гарнізони й коменданти, але для годиться зберігалася й колишня місцева влада.

На нещастя для України, саме в цей час *власне татари*, використавши суперечності монгольських ханів, *відділилися від Монгольської орди* й утворили власні державні утворення, що промишляли розбоєм та грабіжництвом. [До цих державних утворень] належали Кипчакська, Ногайська, Казанська, Астраханська, Поволзька й Кримська орди. Як кочовий народ, що потребує нових просторів, розселилися вони саме в той час, коли Гедимін зі своїм зятем Владиславом Локетekom [Lokieteck] бився з ліфляндськими й пруськими рицарями, на рівнинах по обидва береги Дніпра, які зараз відомі під назвою Дике поле, й просунулися на чудові подільські пасовища. Там вони остаточно витіснили окремі руські пастуші роди й побудували поселення, які очолили баскаки, або намісники. Водночас їхній хан Орантимур розбив у пустельних степах свою ставку [Hoflager] і змусив платити собі данину генуезькі міста-факторії Кафу, Херсон та інші – в Криму. *Гедимін* нічого не міг проти них вдіяти, оскільки він, за припущенням Стрийковського⁹⁾, загинув 1328 р., ставши жертвою нового винаходу – бомбарди.

§2. Ольгерд. Верховний правитель й визволитель України від татарського іга. Міндовг, його намісник (1328-1381).

Безхитрисні руські анали репрезентують нам *особу* гідного сина Гедиміна – *Ольгерда* – лаконічно, але прихильно. «Ольгерд, - мовиться там, - вирізнявся великим природним розумом, говорив багатьма мовами, зневажав безцільні забави, невтомно був зайнятий справами управління, не пив ні вина, ні пива, ні медовухи. Він завоював чималу територію, і славою й чеснотами перевищив усіх своїх предків і нащадків». Історія повністю підтвердила це возхвалення Ольгерда та його діянь. Якщо під час розподілу [спадку] він змушений був удовольнитися лише Крево й місцевістю, що простяглася до річки Березини; то невдовзі, уклавши союз зі своїм братом Кейстугом, князем Самогітським, він змусив свого

молодшого брата Явнута [Jawnut] задовольнитися мінським Заславом [Zaslaw], а *Вільно з великокнязівським престолом* – віддати Ольгердові. Потім, 1330 р., він скликав усіх [своїх] розз'єднаних братів і родичів у похід проти пруських рицарів і, завдячуючи війську чисельністю в 40 000 чоловік, змусив Магістра ордену Дітріха фон Альтенбурга запросити миру й поступитися частиною Самогітії. Потім, 1331 р., *повів він свою армію на Україну* в супроводі синів свого брата Коріята. Він уже просунувся через Канів і Черкаси впритул до Синіх вод, коли натрапив на татарське військо, поділене на три загони, на чолі з трьома полководцями з їхнього царського роду [Carzyki], а саме: Кутлубах [Kutlubach], Качибей [Kacibej] і Димітрій [Dumeitz]. Ольгерд вишикував свої війська з шести загонів півмісяцем – і до того ж так, що татари, які не звикли до такого бойового порядку, ніде не могли прорвати його. Литовці, навпаки, просочувалися в татарські шеренги, розз'єднували їх і так здобули повну перемогу, при цьому три їхні полководці полягли на бойовищі. Переможці захопили велику кількість татарської кінноти й кочових повозок і переслідували утікачів, у результаті чого одна частина татар повернула на Волгу, частина – до Криму, на перешийок, що називався Перскопом і, таким чином, звільнили всі землі навколо Тарговиці [Tarhowitz], Білої Церкви, Звенигорода, й від Путівля до витоків Дону. За свідченнями Михайла Литвина [Michailo Lithvanus]⁸, Ольгерд *просунувся вперед на Корсунь* [Korsun] і залишився тут; він був ще язичником і йому так сподобалося церковне опорядження та розкішні товари генуезьких купців, що він усі повозки, [наповнені] цими трофеями, узяв з собою до Києва. Для того, щоб забезпечити на майбутнє свої відвідини [цих місць], генуезці [часто] закликали [навіть] татар з Волги. Відходячи, він [Ольгерд] без значних зусиль розбив окремі розрізнені, без воєначальників, *Подільські орди* [Podolischen Norden] й гнав їх через Дністер на Перекоп і частково в район Силістрії [Silistria] до Чорного моря на територію Туреччини, де вони [татари] почали потім називатися Добрудзьськими татарами [Dobruzkischen Tataren]. За свідченнями Нарушевича, Ольгерд все-таки допустив, щоб *частина цих татар відкочувала* в пустельні поля по той бік Дніпра, щоб вони могли *воювати супроти німецьких правителів, руських і поляків*, при чому він утримував їх на Волзі, без усякого зв'язку з кипчакськими татарами.

Тим часом *Дмитро Семечка* [Demeter Semeczka], Великий князь Московський, також розбив ушент Мамаю темника, Кипчакського, або Волзького Великого хана, і звернув свій погляд на колишні руські кня-

зівства Вітебське, Полоцьке і Київське. 1333 р. він наказав через посланця вручити Ольгерду у Вільно — однією рукою — смолоскип і меч, другою — акт про передачу йому цих земель. Ольгерд заарештував це посольство, закликав усі литовські війська прибути про «попільну середу» до Вітебська і, оскільки мороз зберігав шляхи ще придатними для пересування, похід негайно почався. Він зробив привал у Можайську [Moshaisk], за 18 миль від Варшави, а потім відіслав назад до Москви посланця з палаючим гнотом, — із запевненням, [що] перш ніж цей гніт догорить, він уже буде стояти перед воротами Москви, щоб закрити Дмитру дорогу на Вільну. Литовські війська просувалися через Тверське князівство, з яким князь Ольгерд був у добрих стосунках, та так швидко, що посланець лише за декілька годин до нього самого прибув до столиці. Дмитро отримав звістку [про це] саме підчас нічного Великоднього молебну в церкві; а з настанням ранку й литовці вже розташувалися табором на Поклонній горі. Місто було переповнене людьми на честь свята Великодня; [у місті не було] ні фортечних укріплень, ні зброї. Унаслідок цього Дмитро запропонував [Ольгердові] вигідніші мирні умови. Ольгерд вимагав і отримав, з одного боку — річку Угру й з другого боку — Можайськ як кордон з Москвою, а [також] дозвіл — на згадку про цю воєнну операцію — піднести литовського списа на Московському Кремлі^d.

Із цього часу татари й руські дали *Україні спокій*. Коли Любарг, брат Ольгерда й князь Волинський, був з поляками у сварці, то він послав до них «у гості» татарів із пустельних степів; так, наприклад, 1337 р. ці [татари], підбурювані, напевне, Любартом, тримали в облозі протягом 12 днів Люблін і відійшли лише тому, що гарматне ядро, [яким вистрелили] з міста, вбило їхнього царя [Carz]. 1334 р. князь Данило Острозький, син Василя Романовича, князя Галицького *, нацькував татар супроти поляків, які відібрали Галич й обмежили [володіння] Данила лише Острогом, Дубною і Волинським Заславом, але марно, оскільки Казимир зібрав сильне військо поблизу Вайхзеля [Weichsel] і, розбивши татар біля Любліна, які втратили [понад] 6 000 чоловік, примусив [їх] тікати. 1352 р., коли майже всі литовські князі виступили [разом], щоб помститися за завдані [їм] 1351 р польським королем Казимиром і мадярським королем Людвігом поразки, Ольгерд із багаточисельним військом татар спустошив усе не-литовське Поділля^f й поділив із ними трофеї.

Перш ніж, *смертю Ольгерда* (1381 р.) завершити цей параграф, ми повинні ще розповісти про дуже важливі для історії України та *для загальної релігійної ситуації в Російській Польщі* обставини, а саме: про

його подвійний шлюб. Його перша дружина була принцесою і єдиною спадкоємицею з Вітебська, росіянку за походженням і грецького віросповідання, усі діти якої виховувалися в східно-грецькій вірі; але саме тому через підступи польсько-католицьких королів й обернених тим часом у своїй більшості в католицьку віру литовців вони були відсторонені від великокнязівського престолу у Вільно і [разом] з помірно налаштованими частинами земель, як васали Великих князів, були відкинуті Литвою. Серед цих синів старшим був Володимир Ольгердович, від якого походять князі Слуцькі, від меншого – Костянтина – пішли Чарторийські, від наймолодшого – Федора – ведеться рід Сангушко. Друга дружина Ольгерда, Марія, княжна Тверська, народила йому серед шести синів, які спочатку виховувалися у язичництві, *Ягайла* [Iagiel], котрий в наступні часи під ім'ям Владислава володарював над поляками і 1386 р. прийняв християнську віру. За таких же обставин його брати-язичники теж охрестилися [й прийняли інші імена], а саме: Скиргайло [Скригайло] [став] Казимиром, Свидригайло – Болеславом, Корибут – Дмитром і т.д. А в брата Ольгерда і його щиросердного друга Кейстута та його дружини Бирути з Жемайтії було семеро дітей; серед яких [вони] привели *Вітовта*, котрий 1386 р. був охрещений Олександром. Його братів називали Патрик, Сигиздав, або Зигмунд і т.д.

§3. Ягайло й потім Вітовт, Великий князь Литовський і Верховний правитель України. Володимир Ольгердович, васал, удільний князь Київський (1381–1394).

Після смерті Ольгерда Литва деякий час була неспокоїною. Сини Ольгерда й Кейстута отримали, правда, свої частки [спадку] завдяки останнім розпорядженням своїх батьків; так, наприклад, Київ і Україна отримали свого правителя в особі *Володимира Ольгердовича*, Патрику Кейстутовичу був наданий Брянськ, а Сигизмундові Кейстутовичу – Стародуб. Однак інтереси сторін [були] настільки протилежними, що перехресчувалися й не дозволяли очікувати тривалого миру. Спочатку була сварка між Ягайлом – як Великим князем – і Кейстутом у Жемайтії, доки останній [Кейстут] не був убитий в Крево 1382 р. 1386 р. *Ягайло* став одночасно *королем у Польщі*; при цьому й Володимир Ольгердович був у Кракові. Наступного, 1387 р., він об'явився також у Вільні й був причетний до тамтешнього навернення литовців до католицької віри. Тут, на жаль, була покладена *підстава для релігійних переслідувань*, донині невідо-

мих серед терплячих до язичництва литовців: відповідно до закону, усі змішані шлюби між католиками й східними християнами були заборонені, оскільки останні не хотіли бути поблажливими до віри перших⁸. Після цього закону нащадки Гедиміна грецького віросповідання могли б передбачити, що за правління Ягайла та його нащадків із ними завжди будуть поводитися лише як зі зведеними братами. Однак Ягайло помилився у тім, що він зробив Скиргайла можновладним Великим князем у Вільні, тому що той з дитинства виховувався серед руських і віддавав набагато більшу перевагу їхній вірі, ніж римській. Через те трапилося, що Володимир Ольгердович із чималеньким військом приєднався до Скиргайла й Ягайла, коли 1390 р. мова зайшла про те, [щоб] утвердити владу Скиргайла проти Вітовта й обложити Гродно.

Однак коли литовці самі стали незадоволені жорстокістю Скиргайла і [коли] Вітовта не так легко виявилось перемогти, *Ягайло* змінив свою систему. У 1390 р. він сам прибув до Вільно, відсторонив *Скиргайла* від великокнязівського престолу й призначив для нього князівство Київське, котре *він незаслужено відібрав у Володимира Ольгердовича*. І тут він досяг із Вітовтом повної згоди, за якою Скиргайло повинен був задовольнитися Києвом, Троками, Кременцем і [Stosko], а великокнязівським престолом у Вільні поступитися Вітовтові.

Але Скиргайло не зміг відразу ж заволодіти підвладним йому [нині] Києвом, оскільки *Володимир Ольгердович* не міг ні зрозуміти вчинок своїх родичів, ні згодитися [з ним]. Тому Вітовт мусив був зачекати, доки він спершу не домогся миру з підбурюваними Свидригайлом німецькими рицарями: тоді лише 1399 р. наказав він, і негайно, прикликати Володимира Ольгердовича, щоб йому, Вітовтові, як Великому князю Київському, - присягнути на вірність і сплачувати до литовської скарбниці звичний щорічний васальський податок. На цю вимогу Володимир, пам'ятаючи про своє походження, навів докази свого законного права на великокнязівський престол у Вільні — як за лінією свого батька Ольгерда, так і [за лінією] свого брата Ягайла. Вітольд звинуватив його тепер [у тому], начебто він хоче ухилитися від верховної влади Великого князя Литовського, якого він, однак, осуджує лише через неприязнь, оскільки Володимир Ольгердович одного разу воював проти нього зі Скиргайлом і Ягайлом. Тому [1394 р. *Вітовт і Скиргайло силою відібрали Овруч і Житомир*, причому [захоплення Житомира] пояснюється тим, що це [цілком] відповідало попереднім угодам. Усе вже було готове до битви, котра повинна була вирішити, кому володіти самим Києвом — Скиргайлові або Володи-

мирові Ольгердовичу, – коли Ягайло як посередник утрутився через польського посланця і запропонував *компроміс*. Завдяки цьому *Володимир повинен був, дійсно, залишити Київ Скиргайлові*, однак як компенсацію отримав замок Копил [Кору] зі смугою землі – завдовжки й завширшки в 30 миль – межі Німаном і Пьотрковим [Piotrkowitsch], поблизу Слуцька, [межі] Прип'ятю і Дніпром. Тяжко було Володимирові примусити умовити себе на цей невідгідний обмін; він поступився лише Києвом, а Канів, Черкаси, Звенигород, оскільки вони були, напевне, неточно названі в угоді, хотів зберегти [за собою]; тому з цих останніх [міст] його потрібно було витіснити силою.

§4. Скиргайло, князь Київський, убитий. Вітовт, верховний управитель України – до Чорного моря; князі Іван Альгімунтович і Андрій Іванович із роду Г.Ольшанських, його намісники (1394 - 1430).

Невдовзі після того, як *Скиргайло* повернувся зі своїми воїнами після захоплення цих місць, його викликав настоятель Київської Лаври й наступник митрополита Київського, (який у той час обрав місцем своєї резиденції Володимир-Суздальський, а пізніше – Москву), до себе в садибу [Vorwerk] й отруїв його так, що він невдовзі після цього помер у Києві. Це, напевне, могло трапитися лише через особисту помсту настоятеля або завдяки його відданості Володимирові Ольгердовичу, оскільки інші кияни під час його [Скиргайла] похованні в Києво-Печерській Лаврі виявили велику жалобу.

Вітовт оголосив тепер знову *Київське князівство тільки лише Литовським намісництвом*, і призначив *управляти* ним свого вірного помічника [за] колишніми справами – Гольшанського князя *Івана, сина Альгімунта*, брата Міндовга (1396)^h. Дійсно, безстрашний намісник для цих країв був більше ніж необхідним. Тамерлан, утатарів – Темиркутлук, за Стрийковським, це означає «Щасливий Меч», інші його називають Тимурленг [Timurleng], тобто «кульгавий Тимур», Бухарський хан і, напевно, потомок Чингісхана, вірив у своє божественне призначення – відновити колишню велику імперію Чингісхана; він вигнав відомого [на той час] Тохтамиша, хана Волзької Ордиⁱ, і змусив його шукати допомоги у Вітовта. Три брати, його васали і хани Кримської [Krimmischen], Киркільської [Kierkielskischen] і Манкопської [Mankopfischen] ордⁱ, забули весь страх перед литовцями [настільки], що почали тепер збирати в

^h Тимур заволодів Хорезмом. — прим. перекл.

Поділілі щорічні податки. *Вітовт* не міг [тоді] *розпочати сварку з татарами* — ні через цю останню обставину, ні через прохання Тохтамиша. Спочатку він повинен [був] надійно захистити литовців від Свидригайла й інших нападів і підкорити своїй владі Вітебськ, Смоленськ і Казань; [і також] ця надзвичайно смілива і обережна людина відмовилась укладати офіційну угоду з Тохтамишем — законним ханом Золотої Орди, котра раніше від [хана] Батия мала верховну владу над руськими князями⁴. Коли 1396 р. Вітовт міг уже спокійніше перебувати в Смоленську, він послав свого литовського полководця Ольгерда у напрямку Дону, щоб дізнатися про чисельність і розташування татарських орд. На своєму шляху він наштовхнувся на тих трьох вищезгаданих ординських володарів, розбив їх, надіславши до Смоленська звістку про свою перемогу та їхню смерть. Цим [самим] він вдихнув у *Вітовта* стільки мужності, що [той] 1397 року з великим військом посунув через Київ проти *Азова*, доки не досяг *Дону*. За одними відомостями, він узяв із собою дві татарські орди як військовополонених, за іншими — як друзів і союзників. Потім він частину цих [татар] відіслав Ягайлові, який охрестив їх, оселивши частину у Литві біля річки Вага [Waga]; і вони надалі досить успішно використовувалися як вояки; від них походить багато шляхетних литовських родин.

Завдяки цьому успіху й завдяки союзу, вдало укладеному з Московським князем Василем, *здійнялася душа Вітовтова до грандіозного плану — просунутися до Волги й згідно обітниці, [даній] Тохтамишу, на зло Тамерлану, повернути [йому] як ханові Орду на Волзі*. 1399 року він скликав до Києва свої війська, керуючись настановами Тохтамиша, переправився через Псел і Сулу й, нарешті, біля річки Ворскли зустрів полководця Тамерлана *Едигея*. Від нього, [Едигея], через [безумовну] перевагу в силі, *він зазнав повної поразки*; як результат — загинуло багато шляхетних поляків, що брали участь у поході, й багато литовських удільних князів. Один з них, на ім'я Іван Борисович Київський⁵, повинен був, напевне, бути наступником Івана Альгімунтовича у намісництві. А наступником цього Івана Борисовича у намісництві мусив стати, напевне, *Оленько*, князь Слуцький, оскільки він 1408 року очолив киян у Московській війні. Але змальована вище поразка *не мала* ще безпосередньо *шкідливих наслідків*, оскільки Тамерлан утрутився в Турецьку війну, що завершувалася і отримала широкий розголос завдяки захопленню в полон Баязета (1402 року при Анкарі); а Вітовт із часу свого походу 1397 р. залишив у страху розрізнені загони татар за Дніпром — *й Україна дістала*

спокій. Ми знаходимо Седі [Sedy] (Solton Zeledyn - у Стрийковського) сина Тохтамиша, як помічника Вітовта в Руських війнах: литовець Михайло [Michało], який жив за Сигізмунда, запевняє нас: Очаків на той час був литовською колонією, а в Тамані [Tawan] була литовська митниця під назвою Вітовтова Лазня [Laznia Witoldowa]. Якраз після того він призначив згаданим [вище] ордам ханів на свій розсуд із осілих у Литві татар^m. Коли син Седі [Zeladyns] Керемберден [Keremberden] не захотів лишатися вірним [йому], то Вітовт наданням татарської шапки й яскраво-червоного каптана підніс до ханської гідності відомого Бетсабула [Betsadul], якого татари називали Тохтамишем [Tokatmy]. Після такої перемоги над Керемберденом і після його смерті до Литви приїхав його брат Єремферді [Jeremferden], котрий ухилився від битви [для того], щоб заручитися милістю Вітовта. За допомогою литовців і особливо маршала Радзивілла він і взяв гору над Керемберденом 1419 р. й залишився єдиним татарським ханом і васалом Вітовта.

Згідно з литовським архівним джерелом Довгеллі [Dogiel]ⁿ, старійшини Києва, Черкас, Канєва та ін. у часи Сигізмунда I вважали, що *кордон Литви* здавна [проходив] по Дністру — звідти, де в нього впадає Мурафа [Morawa] і далі аж до його гирла і до Тягині [Tehin]; звідти — до Очакова [Oczakow] і до гирла Дніпра, далі до Тамані [Tawan], де була переправа, половина прибутку від якої належала литовцям, а друга половина перекопським татарам. Від Тамані кордон простягався до Вовчої води [Owczawoda] по Орельші [Orusa] й [Soma] так, як його позначив ще Симєон, каштелян князів Олельковичів [Simeon Olelkowitschische Fürstliche Castellan] із Черкас, на прізвище Свірплов [Swirpłow], за наказом своїх володарів. Ці відомості переконливо підтверджуються [наступною] обставиною: 1415 р. Вітовт на прохання грецького імператора, обложеного в Константинополі Магометом I [Mohamed I], надіслав униз по Дніпру чималу кількість зерна й продовольства, що були завантажені на судна в литовському порту [гавані] Качибей [Kacibej] й доставлені до Константинополя^o. Нарешті, Стрийковський^p запевняє, що крім [згаданих] татар на Дніпрі були також перекопські [татари], два султани й потім відомий Девлет-Гирей [Dewletkierej]; киркільські ж татари [Kirkelskicshen Tataren] перейшли від нього до хана Магомета [Mahomet].

Того ж, 1415 р., *Вітовт* також *перебував у Києві, де він наказав обрати руського митрополита*. Та, однак, саме цей останній — митрополит Київський Петро — обрав собі резиденцію в Москві і Вітовт не хотів допускати того^q, щоб святий Софійський собор у Києві залишався [осиротілим], в

той час, як митрополит із Москви буде збирати церковні податки з Києва. Тоді ще до початку 1415 р. зібралися владика чи єпископи з Полоцька, Чернігова, Луцька, Владимира, Перемишля, Смоленська, Холма і Турова і відіслали єпископа Полоцького Феодосія [Theodosius] до Константинополя з проханням до імператора й патріарха – висвятити його на Київського митрополита. Імператор і патріарх відкинули запропонованого ними кандидата й послали туди як митрополита грека на ім'я Фотій. Та оскільки він менше перебував у Києві, ніж у Греції і свої прибутки разом із багатьма церковними скарбами забирав туди, то єпископи були ним так же мало задоволені, як і Вітовт; і тому перші обрали 15 листопада 1415 року в Новгороді митрополитом Київським болгарина, на ім'я Григорій Цамблак [Kemiwlak]¹. Щоб зробити цей вчинок законним, вони послалися на канон Апостольської Церкви, за яким два чи три єпископи можуть обирати архієпископа і на схожу подію в часи, коли через значні грошові вимоги константинопольців руські єпископи (без затримки) обрали митрополита. Терплячість і чесність (Вітовта) не дозволяють сумніватися в тому, що він у цій справі діяв порядно і вчинив [так], керуючись суто державницькими міркуваннями; наприклад, тим, котрі дорікали йому в дозволі татарам оселятися в Литві та в їхньому збагачуванні, він відповідав, що навіть леви звикають до тих людей, котрі приносять їм їжу, і що з цих татар завдяки хорошому ставленню ще вийдуть порядні литовці. Однак уже його наступники розглядали київську митрополію як уніатську пастку, за [допомогою] якої вони хотіли піймати східних християн - українців. Ходикевич [Chodykiewicz] стверджує: вже Григорія Цамблака Вітовт умовив звернутися з приводу [укладання унії] з листом до Констанцьського собору й навіть поїхати до Рима. Ось так злощасні спустошливі релігійні чвари могли б так рано розпочатися в тих місцях! Як відомо, тоді ж було вирішено – ніколи більше не дозволяти висвячувати Київських митрополитів у Константинополі.

1416 р. Україна зазнала за свого зазвичай доволі хороброго, пильного й удатного володаря ще [й] *іншого відчутного потрясіння*. Тевтонські рицарі, непримиренні, хоча й глибоко принижені 1410 р. під Танненбергом * вороги литовців, віднайшли спосіб об'єднатися в боротьбі проти них із Волзькою ордою, і згодом, у 1416 р., татари під орудою їхнього тодішнього хана Едигея дійшли до Києва, розграбували, спалили й спустошили все місто так, що його мешканці ще в часи Стрийковського не могли оговтатися від цієї руйнації: лише замок не скорився їм [ворогам].

* Тут – *Грюнвальдська битва* – прим. перекл.

Однак, за свідченням Кромера, Едигей невдовзі розкався у своєму зухвалому [вчинку] й, остерігаючись помсти з боку Вітовта та його союзника Єремферді [Jeremferden], надіслав величезну кількість подарунків і почав просити про укладання й закріплення миру.

Оскільки 1417 р. *Вітовт* брав шлюб з Юліаною, дочкою свого Київського намісника Івана Альгімунтовича, то, здається, *він призначив*, можливо, у зв'язку з відставкою князя Слуцького Олелька, *свого* гольшанського *свояка* Андрія Івановича намісником в Україні² й незабаром після того, близько 1422 р., – князем Друцьким. На знаменній зустрічі Ягелла, Вітовта й імператора та мадярського короля Сигізмунда в Луцьку 1429 р. з'явилися також послы Волзької й Перекопської орд; самі хани з'явилися 1430 р. у Вільно, коли старий, слабкий Вітовт забажав там коронуватися королем. Від засмучення, що посланцям, котрі повинні були доставити йому корону, було заборонено проїждати через Польщу, він помер ще в тому ж, 1430 р.

§5. Свидригайло, спочатку Великий князь у Литві, пізніше – лише князь у Києві, Смоленську й Полоцьку. Україна знесилена війнами, її продовжують спустошувати татари (1430 – 1435)

Після смерті Вітовта Олександр, син Володимира і онук Ольгерда, князь Гольшанський, зібрав велику кількість голосів що підтримали [його обрання на] литовський великокнязівський престол; але *Свидригайло підтримав [кандидатуру] Ягайла. Вирішальне значення [для цього рішення] мало католицьке віросповідання й близька спорідненість [Свидригайла з Ягайлом]*, попри неспокійний характер і потяг до пиятки першого. Як плату за це поляки вирішили відібрати Поділля, але Свидригайло був настільки мало задоволений цією самовільною оплатою, що пішов війною на Ягайла. Ця *війна* відразу ж набула релігійного, а саме тому доволі кривавого характеру: Холм, Луцьк і Волинь стали ареною обопільних убивств і мук, котрі поляки-католики завдавали волинянам грецького віросповідання, а ті – полякам. Голови взаємнострачених мученицьким чином полонених виставлялися на [кам'яних] мурах міст та на кільках [навколо військових] таборів. Молдавани, напевно, служили у Свидригайла також із релігійних мотивів і за гроші; щоб утримати їх від захоплення Покуття, Ягайло змушений був зробити згубний крок, наслідки якого мали місце тривалий час, і найняти супроти молдаван Буджацьку орду, яка була частиною задніпровських татар. Що більше, Свидригайло нада-

вав перевагу руській вірі, більше зближувався з руськими; і в звичках він недалеко відійшов від їхнього варварства й був їм хорошим приятелем у їхніх пиятиках. Його волинські піддані виявили себе дуже хоробрими [вояками] у боротьбі з поляками; а коли 1432 р. Ягайлові вдалося виставити на протипагу йому кандидатуру великого князя в особі Сигізмунда Кейстутовича, то мешканці Смоленська, Полоцька й Києва прийняли його [Свидригайла] із розкритими обіймами; і Федір [Theodor], князь Острозький, вважав за честь для себе – битися за його справу разом із татарськими й валаськими допоміжними загонами. У битві під *Ошмянами* [Osmian] Свидригайло зміг виставити 50000 чоловік. Це були виключно руські війська. Але саме тут його було упень розбито Сигізмундом і, утративши 10000 убитими й 4000 полоненими, [він] мусив рятуватися втечею до Києва, змінюючи дорогою коней. Невдовзі після цього велику групу татар, яка хотіла переїхати на проживання в Поділля, було розсіяно господарем Молдавії Стефаном, який перейшов повністю на бік Ягайла. Тим часом *Свидригайло зібрав сили в Києві* й 1433 р. міг навіть сподіватися на більший успіх. Старий, млявий Ягайло вплутався у війну з пруссаками, а Сигізмунд викликав до себе ненависть звірствами після своїх минулорічних перемог. Свидригайло *рушив на Литву* через Вітебськ, тут він відшукав одну людину, яка назвала себе Київським митрополитом Герасимом (котрого було поставлено або як уніатського архієпископа Київського за допомогою Ягайла й Сигізмунда Кейстутовича, або – як неуніатського архієпископа – пролитовськи налаштованими й відданими Сигізмундові єпископами, принаймні, ще за життя Григорія Цамблака, напевне, на протипагу тому) ⁴, і звелів спалити його. Гольшанського ж князя Симеона він наказав утопити. Із Вітебська він [Свидригайло] просунувся далі в Литву й загнав Сигізмунда до густих лісів. Однак *саме тут його покинули найняті ним рейтарі – татари*, чії військове мистецтво й войовничість виправдовували себе лише на рівнинах. Загони литовців, які шастали [всюди], легко знесилювали його руську піхоту в гористій місцевості. Сигізмунд навіть повідомив перекопським татарам про те, що він є зараз законним Великим князем Литовським та другом поляків, після чого *ті [татари] негайно змінили свою позицію, й замість того, щоб захищати землі Київщини й Чернігівщини, жахливо, по-татарськи спустошили їх*. Так раптово Литву й сусідні з нею землі було знекровлено, принижено, спустошено як власними жителями, так і татарами, волохами, ліфляндцями, пруссаками, поляками, подолянами, волинянами й смолянами. 1434 р. дощова погода заважила *Свидригайлові* відвоювати в

багнистому болотяному Поділлі цю землю. У 1435 р. він, разом зі своїм помічником, Казанським ханом, *був розгромлений* біля Брацлавського озера й змушений був поступитися Смоленськом, Полоцьком і Києвом переможцеві – Сигізмундові Кейстутовичу й шукати собі пристанище в Молдові, де він *нас вівці* й був новим прикладом дивної примхливості долі. Попереднє прохання, висловлене Сигізмундом – імператором й королем Угорщини, стосовно його правління у порубіжних литовсько-російських землях, було відкинуто Сигізмундом Кейстутовичем.

§6. Сигізмунд Кейстутович, Великий князь Литовський і верховний правитель України, був убитий 1440 р. через свою жорстокість князем Чарторийським. Характер унії за Ісидора.

І в Україні Сигізмунд Кейстутович під час свого нетривалого правління в 1435-1440 рр. викликав до себе велику ненависть. Пихатий завдяки своїм успіхам й завдяки підкоренню сусідніх із Литвою російських земель, він поширив тепер свою зажерливість і на Слуцьк і Копил [Кору], та під приводом того, що начебто Олелько, тобто Олександр - син Володимира, колишнього Київського князя, який нині володів Слуцьком й Копилем, підтримував із чабаном у Молдові Свидригайлом таємну угоду, ув'язнив Олелька в Кернові [Кієпов], а його дружину здвома синами, Симеоном і Михайлом – [кинув] до в'язниці в Учані [Усіана]. Крім того, не менше [обурення] він викликав своїм сприянням тому, що Ісидор, росіянин за походженням, колишній монах і настоятель у монастирі *Св. Дмитра* в Константинополі, після свого повернення з *Базеля*, де він *трудився на користь Унії*, 1437 р. зміг стати наступником Григорія Цамблака на митрополичій кафедрі в Києві. Як митрополит, він [Сигізмунд Кейстутович] послав його на Церковний собор до *Феррари* й *Флоренції*, де він з'явився із сотнею вершників, на велику радість папи Євгенія IV і разом із іншими константинопольськими священослужителями, й особливо із Нікейським архієпископом Віссаріоном [Wetssarion], 1439 р., як митрополит Київський й всієї Русі своїм підписом блискуче допоміг створити *ілюзію відомого Союзу Церков*^а. Після цього він із *Флоренції* разом із Віссаріоном вирушив до Константинополя і там дуже зле був прийнятий [і] священослужителями, усім серцем непримиренно ворожими до унії, і простими греками. Так, повертаючись через *Снядець* [Sandetz] до Києва, він зіткнувся з новою ситуацією – його покровителя, *Сигізмунда Кейстутовича*, 1440 р. було *вбито* як тирана у результаті змови князя

Чарторийського та одного родича Слуцького князя Олелька, за участі уродженця Києва Скобейка. Як *чернь*, так і *знатні люди не бажали нічого знати про рішення Церковного Собору* й про нову літургію, а нижче духовенство не вірило, що Ісидор може що-небудь заронити у їхні душі; на що Ісидор не міг нічого заперечити. Ще менше він міг зробити. Тепер він хотів спробувати щастя у інших владик і поїхав далі, аж до Москви, але був заарештований тамтешнім Великим князем Василем і позбавлений усіх його багатств, (які він, можливо, хотів використати для хабарів). Однак він віднайшов спосіб утекти [звідти] й дістатися до Рима, *де він деякий час був тягарем апостольському казначейству.*

(Далі буде)

(Пер. з німецької Ю.О.Голубкіна та Л.М.Назаренко за участю М.Г.Зубкова, Д.М.Чорного та В.В.Кравченка)

ЛІТЕРАТУРА:

а) Можна було б підпасти спокусі й припустити, що в часи монгольських спустошливих воєн за Чингисхана в Азії також черкаси [circassie] й грузини [georgianer], чия країна була [розташована] біля південних кордонів монгольської держави (у тих краях), прибули сюди або як військовополонені, або як біженці – і стали засновниками Черкас. Так можна пояснити, чому українці красивіші й спритніші люди, ніж росіяни. Також можна навести як паралель державу мамлюків у Єгипті. Так можна, справді, надто далеко зайти, звичайно ж, у своїх припущеннях – разом з паном надвірним радником Шльоцером – згідно з шановним істориком – дослідником, паном надвірним радником Мойзелем (III, С.8). - Однак, 1) [та] обставина, що козаки [могли] раніше називатися черкасами, а не козаками, можливо, здається, впливає з того, що Черкаси були першим місцем проживання тих мародерів, котрих лише тільки 1516 р. почали йменувати козаками. 2) [та] обставина, що головне місце [місто] донських козаків називається Черкаськ, дозволяє добре пояснити, що донські козаки, як буде доведено нижче, походять від українських черкаських козаків.

в) Мені пощастило, [що я] зміг використати [праці] з історії Литви цих чудових класичних літописців у варшавському виданні, в 2-му томі «Збірника польських літописів» (1766) – з ласки вченого придворного повіреного [Hrn. hofagenten] фон Екеля [Jekell], (упорядника викладу; Відень, 1795).

с) *Beg Naruczewicz in der Tauryka*, р. 84.

д) Стрийковський запевняє, [що]однозначну розповідь про цей похід можна знайти в Литовських аналах. [Було б непогано], якби він також знав, що російські літописи та інші письменники, аждо Герберштейна, про це не згадують.

е) За : Nieaiecri в статті :Fürsten von Ostrog

f) Strykowski: s.398

g) Strykowski, S.446

h) *Synopsis Kioviensis*. Petersb. 1762, S. 1851. Книга написана російською мовою й називається: Синопис або Короткий опис від різних літописців. Тохтамиш – хан Золотої Орди; до 1388р.

i) Strykowski, S. 475.

k) *Naruszewicz. Tauryka*, S. 87.

й) Strykowski, S. 480.

m) *Dabant Iithvani Prinipes Tartaris suis subditos ex Iithvania Tartaros*.

n) *B: Limitibus Regni Pol. & M. Ducatus Lithv.* S. 61.

о) Strykowski, S. 514.

р) Сторінка 534.

g) *Synopsis*. S.185.

l) *Clementis Chodkiewicz dissertationes criticae de A.Episcopatu Kijowiehsi & Halieciensi 1770 fd. ad a. 1415*.

s) Stryk ad.a.1422 згадує про такого собі Андрія Івановича, князя Київського (р.520), дочка якого Софія стала четвертою дружиною Ягелло.

t) Ходикевич уважав Грегора людиною, що прагнула до запровадження Унії, й тому перебував у зневазі в росіян, а Герасима, навпаки, – опальним архієпископом: правда в цьому випадку Свидригайло, котрий сповідував грецьку віру, не наказав би його спалити.

u) *Gratiani/ Vita Commendonss? Lib. 2, cap. 15*.

КОМЕНТАР

Гедимін, Гедимінас (? – 1341) – Великий князь Литовський в 1316 – 1341 рр., що перший почав називати себе «Королем литовців і руських».

Ляницкоронський Предислав (Предслав) – (?–1531 р.) походив з польського шляхетського роду, староста хмельницький, один з організаторів прикордонної служби з козаків. Учасник походів на Білгород (1516 р.) та Очаків (1528 р.).

Дашкевич Остафій (? – 1535) – походив з боярського роду Київщини, учасник повстання М. Глинського, згодом староста канівський і черкась-

кий (1514 р.); намагався організувати постійну прикордонну службу з козаків, проект якої 1533 р. був схвалений сеймом, але не дістав матеріальної допомоги уряду.

Стефан Баторій (1533 р. –1586 р.)— король Польщі з 1576 р., перед тим у 1571 - 1576 рр. — семиградський князь.

Мазепа І.С. (1644 –1709) – гетьман України 1687 –1708 рр.

Карл XII (1682 – 1718) – шведський король з 1697 р.

Данило Апостол (1654–1734) – український гетьман 1727–1734 рр.

Лев – мова йде або про князя, вигнаного Гедиміном з в Луцьку, що загинув під час битви руського війська з литовцями на р. Ірпінь; або про сина чи онука Данила Романовича Галицького.

Станіслав - деякі історики вважають його останнім Київським князем, що зазнав поразки на р. Ірпінь від Гедиміна; інші заперечують достовірність згадок у джерелах про нього.

Олег – переяславський князь на поч. XIV ст.; загинув в битві на р. Ірпінь.

Роман – більшість істориків вважають малоімовірним існування в Брянську князя під таким ім'ям на початку XIV ст. Достовірні відомості про двох брянських князів на ім'я Роман датуються 1260 –1280 та 1370 – 1401 рр.

Стрийковський Матвій (бл. 1547 – 1582) – польський історик і поет. Закінчив Краківську академію (1570), служив у війську, пізніше перебував на дипломатичній службі. Автор «Хроніки Польської, Литовської, Жмудської і всієї Русі» (доведена до 1572 р., надрукована вперше 1582 р. у Кенігсбергу).

Міндовг, Міндаугас (? – 1263) – великий князь Литовський з кінця 1230-х до 1263 рр., об'єднав під своєю владою більшість литовських земель.

Дмитро Михайлович (? – 1325 р.) – тверський князь, одружений з донькою Гедиміна Марією 1320 р.

Владислав I Локетек (1260 –1261–1333) – польський король (1320 - 1333) з династії Пястів. З 1275 р. - князь Брест-Куявський.

Ольгерд, Альгірдас (бл. 1296 –1377) – великий князь Литовський у 1345 -1377 рр. Правив разом з своїм молодшим братом Кейстутом. Вів боротьбу проти Тевтонського ордену і Золотої Орди, у 1363 р. розгромив татарське військо біля Синіх Вод.

Кейстут, Кестутіс (1297 – 1382) – князь Тракайський (Трокський) і Жемайтійський, син Гедиміна. З 1345 р. фактично правив разом з своїм

старшим братом, великим князем Литовським Ольгердом. Відіграв значну роль у боротьбі проти Тевтонського ордену, а також у загарбанні українських земель. 1381 р. повстав проти сина Ольгерда Ягайла, який в цей час зблизився з Тевтонським орденом, але був захоплений у полон і за наказом Ягайла вбитий.

Явнут, православне ім'я Іван (?–1366) – один з синів Гедиміна, князь Заславський (Волинь).

Коріят, (православне ім'я Михайло (?–1358)– литовський князь, один з синів Гедиміна (від третьої дружини, руської княжни Єви). Після смерті Гедиміна (1341) одержав Чорну Русь з її політичним центром – Новгородком.

Кутлубах, Качибей, Дмитрій (Кутлубуга, Хаджибей, Дмитрій) - татарські князі, за визначенням Литовського літопису – «отчичи і дедичі Подольської землі», розбиті Ольгердом під Синіми водами.

Михайло Литвин, Міхалон Литвин – псевдонім історика Михайла Тишкевича, литовського посла до Криму в першій пол. XVI ст., автора записок «Про звичаї татар, литовців і московитів», написаних бл. 1550 р.

Дмитро Семечка - Дмитро Іванович Донської (1350–1389) – великий князь володимирський і московський з 1359 р. У 1368 та 1370 відбив напади на Москву Великого кн. Литовського Ольгерда. В 1380 р. на Куликовському полі розбив військо Мамай.

Мамай (?-1380) – татарський темник у 1357 – 1361 рр., намагався стати фактичним правителем Золотої Орди.

Любарт, православне ім'я Дмитрій (? – 1384) – литовський князь, молодший син Гедиміна. Після смерті Юрія II бояри проголосили Любарта Галицько-Волинським князем (1341).

Острозький Данило (Данко) (р.н. і смерті невід.) – князь Острозький у першій половині XIV ст., один з нащадків Данила Романовича Галицького, активний учасник повстання волинських та литовських феодалів 1341 р. проти польського короля Казимира III Великого.

Казимір III Великий (1310 –1370) – польський король з 1333 р., останній з роду Пястів. Розпочав експансію Польщі на українській землі після смерті Юрія II у 1340 р. Через опір бояр змушений був відступити, але 1349 р. зайняв Галичину і Західну Волинь. Закріпив володіння над ними в ході війни з Литвою.

Марія – першою дружиною Ольгерда була кн. Марія Ярославівна Вітебська.

Володимир Ольгердович – перший київський князь з династії Геди-

міновичів 1362–1394; визнавав залежність від татарського хана. Позбавлений влади Вітовтом.

Костянтин Ольгердович – (? – до 1399 р.) – один з тринадцяти синів князя Ольгерда, князь Чернігівський; від його сина Василя Костянтиновича (згадується 1393 р.) ведуть родовід князі Чарторийські.

Федір Ольгердович – один з тринадцяти синів князя Ольгерда, князь Ратненський, згадується в історичних джерелах у 1387 – 1394 рр.

Ягайло, Йогайла, Ягелло (бл. 1350–1434) – великий князь Литовський (1377 - 1392, з перервами), король польський під іменем Владислав II Ягайло (з 1386 р.), родоначальник династії Ягеллонів. Син Ольгерда. Вів у Великому князівстві Литовському боротьбу за владу із своїм дядьком Кейстутом, яка закінчилася вбивством останнього (1382).

Скиргайло Іван (? – 1397) – один з тринадцяти синів Великого князя Литовського Ольгерда, володів з 1387 р. Мінськом, Полоцьком, Бобруйськом і деякими іншими землями в Білорусі та Литві. Призначений Ягайлом намісником Литви з титулом Великого князя; мав резиденцію в Троках. З 1392 р. – князь Київський.

Свидригайло (?–1452) – Великий князь Литовський у 1430–1432 рр. Певний час зберігав владу на українських землях з титулом Великого князя, але після 1438 р. володів Волинню та Східним Поділлям.

Корибут – Дмитро Ольгердович – (?–1404) – князь Новгород-Сіверський; був одружений з княгинею Анастасією Олегівною Рязанською. Один з восьми синів Ольгерда Гедиміновича та княгині Юліани Олександрівни Тверської.

Вітовт (1350 – 1430) – Великий князь Литовський 1392 – 1430 рр., спочатку відстоював незалежність Литви від Польщі; вів боротьбу з удільними князями, спрямовану на централізацію держави. Після поразки від татар на р. Ворскла 1399 і перемоги над німецькими лицарями під Грюнвальдом 1410 р. підписав у 1413 р. Горodelьську унію з Польщею, що викликала опозицію з боку української і білоруської шляхти, лідером якої став Свидригайло.

Сигізмунд Кейстутович, **Жигімантас Кястутович** (біля 1365 – 1440) – великий князь Литовський з 1432 р. Після смерті батька у 1382 – 1384 рр. ув'язнений Ягайлом. Діяв спільно з братом Вітовтом проти Ягайла у боротьбі за престол. З 1398 р. правив в Новоградській та Стародубі. Вів активну боротьбу з Свидригайлом, у 1434 р. зрівняв у правах католиків і православних.

Іван Альгімунтович (Ольгімантович, Борисович Київський) – (? – 1401)

Іван Ольгимунтович Гольшанський, київський намісник 1396 – 1397 рр., син Ольгимунта - Бориса, князя Гольшанського, київського намісника у 20-х рр. XIV ст.

Андрій Іванович – князь Гольшанський, помер до 1426 р. Син Івана Ольгимунтовича Гольшанського, київського намісника 1396 – 1397 рр. та Агрипини, дочки смоленського князя Святослава.

Тамерлан або Темиркутлу, Тимурленг, Тимур (1336–1405) – середньоазіатський державний діяч, полководець, емір. Об'єднав у 1370 - 1390-х рр. під своєю владою Середню Азію. Під час походів 1389, 1391, 1394 – 1395 рр. розбив Золоту Орду.

Тохтамиш (? – 1406) – хан Золотої Орди з 1380 р., нащадок хана Джучі.

Батий, Бату, Саїн-хан (1208 – 1255) – монгольський хан, син Джучі, онук Чінгісхана; очолював похід 1237–1243 рр. в Європу.

Василій - Василь І Дмитрович (1371–1425) – великий князь Московський з 1389 р., старший син Дмитра Донського. 1392 р. уклав союз з Великим князівством Литовським для спільної боротьби проти Золотої Орди.

Едігей (Ідігу, Ідику) (1352–1419) - емір Білої Орди, з 1396 р. самостійний правитель міжиріччя Волги та Яіку, засновник Ногайської Орди. 1399 р. розбив на р. Ворсклі об'єднане військо Литовського князя Вітовта і Тохтамиша. Фактичний правитель Золотої Орди 1399 – 1412 рр.

Олелько (Олександр) Володимирович (? – 1455) – онук Ольгерда, удільний київський князь 1440 - 1455 рр.

Баязет I (1354 або 1360 – 1403) – турецький султан з династії Османів у 1389 - 1402 рр. Під його проводом турецькі війська захопили великі території на Балканському півострові. У 1394 – 1401 рр. піддав блокаді Константинополь. Розбитий Тимуром у битві біля Анкари 1402 р.

Радзивіл – йдеться про представника князівського роду Великого князівства Литовського. Протягом XIV–XVIII ст.ст. Радзивіли посідали найважливіші державно-адміністративні і військові посади в державі. Першим історично достовірним представником роду вважається Микола Радзивіл (помер у 1477 р.).

Григорій Цамблак (? - 1419) - племінник московського митрополита Кипріяна, поставлений 1415 р. Вітовтом київсько-литовським митрополитом всупереч волі царгородського патріарха Євтимія.

Ізяслав Мстиславович (1097 – 1154) – князь Володимиро-Волинський з 1134, Переяславський з 1143, великий князь Київський 1146 –

1154 рр. Вів тривалу боротьбу за Київ з Юрієм Довгоруким та Ольговичами. У 1147 р. поставив київським митрополітом монаха з Смоленська Климента (Клима Смолятича).

Юліана (? – 1448) – дочка Івана Ольгимунтовича Гольшанського та Агрипини Святославівни Смоленської. Була дружиною кн. Івана Карачовського та великого князя Литовського Вітовта.

Сигізмунд I, Жигмонд (1368 – 1437) – угорський король 1387 – 1437, імператор Священної Римської імперії 1410 – 1437 рр., чеський король 1419 – 1421 та 1436 – 1437 рр.

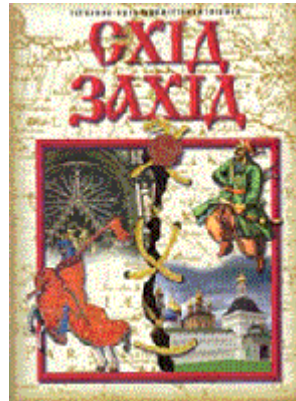
Стефан III Великий (? – 1504) – молдавський господар з 1457 р.

Герасим – київський митрополит 1431 – 1436 рр., брав участь у змові проти Свидригайла з метою передати Смоленськ Сигізмунду; спалений на вогнищі.

Ісидор (? – біля 1462) – митрополит усієї Русі з 1437, під час Флорентійського собору активно захищав унію між католицькою і православною церквами. 1441 р. виїхав до Італії, протягом короткого часу – Константинопольський патріарх.

Віссаріон – Віссаріон – Нікейський (1403 – 1472) – архієпископ Нікейський з 1437 р., активний прихильник унії між католицькою та православною церквами з метою організації спільної боротьби проти турок, учасник Флорентійського собору.

Д.М. Чорний

Історія України та українських козаків (продовження)

Й.-Х. Енгель

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 259-268.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (продовження)*

Казимир, Великий князь Литовський 1443 р. знову віддав Україну, як власне князівство, Олелькові Володимировичу 1440—1455 рр.

Після вбивства Сигізмунда [Кейстувовича] Олелько Володимирович, князь Слуцький, був, природно, звільнений з-під арешту й відразу ж став одним із кандидатів на велике княжіння у Вільні. Проте з причин, про які йшлося вище, воно перепало католикові Казимиру Ягеловичеві, братові Владислава — короля Польщі та Угорщини.

Цьому Казимирові, настільки ж хоробрій, як і справедливій людині, завдяки його гетьманові Кішці [Kiszka], 1442 р. пощастило дати відсіч московитам, коли вони за допомогою казанських татарів вторглися до В'язми. Тоді ж Великий князь Московський зазнав нищівної поразки від Могамета [Mohamet], хана іншої, — можливо, Киргильської [Kirgielskischen] орди (див. вище, §4), та його сина Момочака [Momosziak] під Суздалем. [Таким чином], московитів присилили до миру й спокою. Потім Казимирові за допомогою Йогана Гаштольда пощастило витурити з Києва та Сіверського Брянська [Severisch Bransk] й загнати до Мазовії князя Михайла, сина вбитого Зигмунда Кейстувовича, коли той після марних спроб закріпитися в Троках і Крєві зажадав було того ж 1442 р. досягти цього за допомогою московитів у Києві. Олелько Володимирович без заперечень присягнув йому [Казимирові] на вірність, за що й отримав свою частку батьківського спадку зі згоди всього литовського Сенату, котрий знову визнав справедливими зазіхання Олелька, а саме: визнав Київську область у повному її обсязі як князівство. Завдяки чималому авторитетові Казимира, не турбували Київське князівство й татари. Перекопські, Бокриновські [Bokrinowzer] та Сириновецькі [Sirinowzer] татари, хан яких (Єремфорден) ([Jeremforden]) помер без спадкоємців, 1443 р. вирушили до Казимира, щоб прохати собі хана в особі Абігирєя [Abigerej] або Хаджигирєя [Hadgigerej], котрий утік із Орди до Литви й там перебував

* Початок див. у вип. 1, 2, 3.

при дворі Казимира. [Але] Нарушевич гадає, що він був сином Бетсабула [Betsabul], або Тохтамиша [Tokatmyb], й народився під час перебування свого батька в Троках, у Литві, ще за часів Вітольда. Хоча татари розповідають про нього, [що] це нащадок старовинного роду монгольських ханів й родоначальник кримських ханів, котрі носили його ім'я Герей; потайки виховувався одним татариним — Гереем, чие ім'я він опісля, коли він у 18 років — як спадковий принц — був відпущений ним, прийняв як прізвище. Якщо поєднати ці дві думки, то можна [припустити], що Атцигерей [Atzigerej] дійсно був сином Бетсабула, або Тохтамиша, і разом із ним поїхав до Орди; тут він після невдалого для його батька бойовища, потайки виховувався одним татариним на ім'я Герей, котрий приблизно у 18-річному віці відпустив його із достатніми свідченнями про його походження, й зумів послати до Литви, щоб він за допомогою литовців отримав батьківський престол. Збереглося багато свідчень про те, що Казимир виконав прохання татарських посланців й у Вільні урочисто возвів цього Атцигерей [Atzigerej], або, за Стрийковським, Ачкерей [Aczkieiej], на татарського хана, а також за допомогою литовського маршала Радзивілла [Radiewill] допоміг йому в супроводі численного литовського загону закріпити за собою щойно отримане звання.

Щасливою у ті часи була Україна; її володар був одновірцем із її населенням — і до того ж віданим васалом Казимира, якого він 1447 р. супроводжував до Кракова під час його коронації на короля Польщі. 1448 р. Михайло Зигмундович опісля тривалих поневірянь урешті-решт підмовив перекопських татарів до набігу на Поділля й після незначної сутички привласнив собі Стародуб, Путивль, Брянськ та ін. І коли король, зібравши чималі військові сили, знову вигнав його, [він] утік до Московії. Та замість очікуваної допомоги він знайшов там свою погибель: російський ігумен умертвив його отруйною просфорою.

Тоді ж, 1449 р., неймовірно зросло суперництво Польщі й Литви за Поділля, і коли того ж року волзькі татари знову просочилися до Поділля, не зачепивши Брацлав і Литовську територію, що була підпорядкована литовському дворянинові Георгові, то поляки звинуватили литовців [у тому], що вони, або ж безпосередньо Казимир, закликали сюди татарів для розграбування Польського Поділля. Це звинувачування стало ще більш вірогідним, коли 1451 р., після минулорічної поразки польсько-руського дворянства від Молдавського го-

сподаря Богдана, татари здійснили спустошливі походи до самого Лемберга [Lemberg] й Гродецька [Groddeck], але Литовське Поділля й Україну постійно щадили. А коли вони знову з'явилися 1452 р., то загарбали так званий замок Рові [Rowi], котрий королева Бона наказала знову відбудувати, під новою назвою Бар, і захопили із собою трофеї. Чотири рази вони удавали, що хочуть повернутися до своєї Орди і стільки ж разів верталися, щоб мати можливість грабувати й полонити люд, котрий [опісля їхнього удаваного відходу] повертався зі своїми пожитками зі своїх схованок. Тому король, щоб відвернути від себе всілякі підозри, змушений був удатися до суворих заходів і виставити польське військо супроти татарів. Але його литовці перетворили підозру, що тяжіла [над ним], на впевненість, коли відіслали маршала Радзивілла з подарунками до Волзького хана Садахмата [Sadachmat], щоб віддячити йому за вторгнення. Поляки плели інтриги не меншим чином: імовірно, за їхнім напучуванням сталося те, що Атцигерей, Перекопський хан, напав на Садахмата, коли той із своїми трофеями посунув із Поділля до Орди, змусив його та самого Радзивілла до втечі в Литву і привласнив усі дарунки Радзивілла. Казимир не міг [поступитися інтересами] поляків і надати притулку Садахматові: під приводом збереження дружби з Атцигереем він ув'язнив його [Садахмата] в Ковно. Але, з іншого боку, цей акт, як доволі точно зауважує Нарушевич, [завдав] величезного лиха полякам. Унаслідок того, що Атцигерей і його Перекопська Орда мали прихильність [з боку Казимира], а Волзька [Орда] втрачала сили, русини й московити розширювали свої можливості, щоб позбутися опіки Волзької Орди та використати свої сили супроти Польщі.

Зі свого боку, Атцигерей не прогавив нічого, щоб зміцнити свою владу на Дністрі та Дніпрі й у їхніх гирлах. Він підкорив своїй верховній владі величезну кількість невеликих [територій] і особливо рештки Ногайської Орди, глибше проник до Криму, присилувавши генуезькі торговельні міста до сплати додаткової данини, й уперше дав своїй Орді найменування: Кримські татари. Але зовні, для годиться, він удавав себе залежним від Казимира васалом. Він утримував особисту охорону із поляків, дозволив йому [Казимиру] [укладати] торговельні договори та вільний доступ до Кафи, [надалі], запевняє Чарницький [Szarnicky], дозволив, щоб у Білгороді [Bialogrod] польські судна завантажувалися зерном і перевозили його на Кіпр, 1460 р. дозволив Казимиру втягнути себе в Богемську війну, а Папі, коли той 1466 р.

переконував його до вступу у війну супроти турків [відповів], що його співучасть у ній залежить від короля Польського. Мирне життя в українських землях тривало до 1467 р. коли помер Атцигерей. Незначні татарські загони, котрі не могли, чи не воліли залишатися бездіяльними, неодноразово карали своїми розбоями Подільські й Галицькі, але аж ніяк не українські землі. Так, наприклад, 1453 р. Іван, князь Острозький, розбив один такий загін біля Теревовля, та так, що ніхто не вислизнув, і, відбив у нього 9000 полонених християн. 1455 р. сам Атцигерей пропонував Казимиру добре зміцнити свої подільські й волинські замки, оскільки він не міг поручитися за своїх схильних до розбою та грабунків синів і підданих.

Ще одна перевага України визначалася неситною позицією Олелька в релігійних справах. Щоправда, 1451 р. Казимир, унаслідок притаманній роду Ягеллонів побожності, запросив Йог. Капістрана [*Joh. Capistran*], котрий чинив чудеса під час навернення [у католицьку віру] богемських гуситів, для таких же справ у руських землях, що межували з Польщею та Литвою (Див.: *Raunaldi Annal. ecl.ad a. 1451*). [Казимир] змальовував йому цих руських як наївну, темну та позбавлену будь-якої світської вченості націю, яка попри все прагне добра, але виключно на догоду традиціям вірна своїм релігійним звичаям. Якби не це, вона не почала б уперто захищати свої хибні погляди й це забезпечило б повний успіх зусиллям, спрямованим на її навернення [в католицьку віру]. Цей лист яскраво свідчить про те, яким далеким був здоровий глузд Казимира [від думки] *про застосування насильницьких засобів*.

1452 р. Ісидор [*Isidor*] у Римі склав із себе звання митрополита, став кардиналом, і водночас зі своїм колишнім побратимом по монастирю в Константинополі, Григорієм [*Gregor*] котрого Папа Миколай IV оголосив своїм *наступником і митрополитом Київським*, подався до Польщі, щоб звідти, виходячи з накресленого ним грандіозного плану, надати допомогу утискуваним константинопольцям. *Казимир зустрів обох дуже гречно й поштиво, однак не забуваючись настільки, щоб силоміць нав'язувати Григорія князям або ж виявляти бажання офіційної підтримки Ісидорові в такій його авантюрній поїзді*. Потому Ісидор умовив багатьох російських і польських дворян, прибув — певно, морем, — під Константинополь, пробився крізь численні турецькі загони — чим дуже добре допоміг Палеологові під час облоги. Та все ж нестримно надходив накреслений долею останній день Візантій-

ської імперії (29 травня 1453 р.). Ісидор знову втік до Рима, був піднесений Пієм II до [звання] почесного патріарха Константинопольського й помер там же 1463 р. 1455 р. помер також і Оленько Володимирович, князь Київський і Копильський [Fürst von Kiev und Koryu]. Стрийковський віддав йому хвалу як розумній, діяльній та справедливій людині.

§ 8. Симеон Оленькович, Київський князь, — під верховною владою Казимира, короля Польського й Великого князя Литовського (1455—1471)

По смерті Оленька, від котрого Слущкі князі успадкували родове ім'я Оленьковичів, його сини Симеон [Simeon] та Михайло [Michael] зажадали розділити навпіл [владу] у місті та Київському князівстві, але Казимир не дозволив цього: *Київ мусить шанувати свого власного володаря й захисника [в особі] Симеона Оленьковича*, котрий уже 18-річним юнаком уславив себе перемогою над 12-тисячним татарським військом, що за згаданого вище становища Орди було вкрай необхідно. Водночас Копиль і Слущк отримали в особі Михайла Оленьковича свого власного володаря. Симеон Оленькович мав таку *безумовно чудову репутацію сміливця й справедливої людини*, що 1456 р. значне угруповання литовської знаті на чолі з Йоганном Гасштольдом [Johann Gastold], свояком Симеона, хотіли винищити його й визнати Великим князем Литовським. [Литовську шляхту спонукували до цього] доволі часта відсутність Казимира та інтереси Подолії, котрі не могла боронити особа, яка була одночасно королем і Великим князем Литовським. Але Казимир ще відбив цей удар завдяки підкупам та обіцянкам і завдяки партії Монівіда [Moniwid] Трокійського, котра зберегла йому відданість. Вражаючим та, вочевидь, пов'язаним із литовсько-польським національним розбратом стало нове вторгнення татарів до Поділля в 1457 р. Татари впень знищили Бучаки [Buczacky] й Лаш [Lasch], які не витримали навали. Через цей розбрат, що постійно зростав, литовці 1460 р. повторили своє прохання про те, щоб Казимир або постійно знаходився з ними, або дозволив їм мати свого власного Великого князя, а саме Симеона Оленьковича. Та король виправдовував себе клопотами, пов'язаними з Прусьською війною, яка не лишала йому часу для достатньо важливих змін у внутрішніх справах. У той час Симеон, якому двічі не пощастило з великокнязівським престолом, марнував своє дозвілля на богослужбові справи й відбудував,

за що його вихваляли рукописні анали, Печерську церкву Пресвятої Богородиці, що протягом 200 років, тобто з часу монгольських спустошень, лежала в руїнах. 1467 р. він отримав також можливість виявити свою мужність у боротьбі з *волзькими татарами*, які під проводом Маняка [Maniak], за наказом їхнього Верховного хана Магомета [Mahomet], якраз, коли Казимир проводив у Гродно Литовський сейм, трьома [численними] загонами форсували Дніпро. Перший загін повинен був здійснити напад на литовців, волинян та українців — під Кам'янцем [Kamenjeb], Житомиром [Sitomir], Кузьмином [Kusmin], Жидовим [Zydow]; другий — на подолян; третій — на молдован. Остання лавина [татарів] під орудою одного із синів Маняка тричі була розбита молдавським воєводою, а сам царьок [Carzyk] потрапив у полон. Коли Маняк за допомогою посольства зі 100 вершників та погроз почав вимагати його повернення, Стефан наказав зарубати його на очах посланців; а самих посланців він наказав закопати всіх, окрім одного, і цього одного з відтятими вухами й носом, — повернути, щоб [той зміг] про все, що трапилося, повідомити своєму зверхникові в Орді. Другий загін теж не зміг багато домогтися на Поділлі, оскільки доволі численна польська армія зібралася під Теревовлем. Усю [свою] злість перший загін татарів зігнав на Волині та в Литовському Поділлі, бо литовці стягнули свої сили не досить швидко й до того ж вони були не достатньо чисельними, а без їхньої допомоги і нащадок Атцигеря на ім'я Мендлігерей [Mendligerei], котрий, про що мимохідь зазначимо, в 1461 р. повернув Вітольдowi подаровані Тохтамишем усі руські князівства, котрий, будучи ворогом волзьких татар, з більшою охотою обрушився б на них, котрий ще раніше застерігав від них литовців, — спромігся зважитися не на багато, навіть зовсім на дешицю, оскільки він не міг повністю покладатися на своїх братів Нурдуля [Nurdulej] та Хайдерхана [Hayderchan]. Та здавалося, що від України й цього разу Симеон Омелькович загрозу відвернув. Усвідомлюючи, що віддано служив своєму королеві Казимиру, він надіслав йому, перебуваючи на смертній постелі 1471 р., у дарунок білого скакуна із сідлом, на котрому він бився за нього з татарами, і доручив його [заступництву] свого сина Василя та дочку Олександру [Alexandra], чи Одельку [Olelka]. Та все ж опісля його смерті Казимир оголосив на Раді литовської знаті, напевне, з особистих міркувань, щоб помститися за дворазове намагання Симеона Омельковича привласнити Литовський великокнязівський титул, *Київське князівство Литовським на-*

місництвом і обрав для [такого] правління (щоб уникнути невдоволення та протидії [з боку] польської шляхти) такого собі литовця, а саме — Мартина [Martin] з роду відданих Олельковичам Гаштольдів. Так покарав Господь, — зазначив побожний укладач Синописа, гріхи руських. Так Київське царство стало князівством, а князівство — навіть намісництвом.

(Переклад з німецької Л. М. Назаренко та Ю. О. Голубкіна)

КОМЕНТАР

Сигізмунд Кейстутович, Жигімантас Кястутович (близько 1365—1440) — великий князь Литовський з 1432 р. У боротьбі за престол діяв спільно з братом Вітовтом проти Ягайла. Вів активну боротьбу зі Свидрагайлом. У 1434 р. зрівняв у правах католиків і православних.

Олелько (Олександр) Володимирович (?—1455) — онук великого литовського князя Ольгерда, удільний київський князь 1440—1455 рр.

Казимир IV Ягеллончик (1427—1492) — син Ягайла і української княжни Софії Гольшанської. Великий князь Литовський з 1440 р., король Польщі з 1447 р. Вів централізаторську політику щодо українських земель: 1452 р. скасував Волинське, в 1470 р. — Київське князівства.

Владислав III Варненчик — польський король у 1434—1444 рр. Король Угорщини під ім'ям Уласло I в 1440—1444 рр., походив з династії Ягеллонів.

Василь II Васильович Темний (1415—1462) — Великий князь Московський з 1425, син Василя I Дмитрієвича. Вів боротьбу з коаліцією удільних князів на чолі з галицьким князем Юрієм Дмитровичем, підтриманою Новгородом та періодично Твер'ю. Водночас вів війни з Казанським ханством та Великим князівством Литовським. За його правління ліквідовано дрібні уділи всередині Московського князівства, посилилась залежність від Москви Суздаля, Новгород, Пскова, В'ятки.

Могамет Улу-Мухаммед, Улут-Мухаммед, Улуахмет (?—1445) — за однією з версій — засновник Казанського ханства. Був ханом Золотої Орди. У період феодалної боротьби 20—40-х років XV ст. був вимушений шукати притулку в Литві у князя Вітовта. У 1436—1445 рр. вів постійні війни з Московою. 7 липня 1445 р. війська під командою його

синів Махмутека і Якуба розбили під Суздалем військо Василя II, захопили його в полон і звільнили через два місяці, примусивши сплатити величезний викуп і укласти тяжкі умови миру.

Мамочак, Мамотяк, Махмутек — син Улу-Мухаммеда, казанський хан в 1445—1466 рр. З 1450-х рр. перейшов до політики підтримки мирних відносин з Московським князівством.

Гаштольд Йоган — найімовірніше, мова йде про Яна Гаштовта (?—1458) — Троцького, а згодом віленського воєводу.

Михайло Зигмунтович, Михайлушко (?—1451) — син великого князя Сигізмунда Кейстутовича, вів боротьбу проти Казимира Ягеллончика за престол, у тому числі закликаючи на допомогу татар.

Єремфорден, Яремфердей, Єремфердей, Джаббар-Берди — четвертий син хана Тохтамиша, хан Золотої Орди 1417—1419 рр. Його діяльність позначалась, головним чином, у південно-західних районах Східної Європи, де він і загинув у бою.

Ассцигерей, Хаджигерей Атцигерей, Ачкерей, Ач-Герей, Ачжи Герей (?—1466) — хан, засновник Кримського ханства, династії Гирейів. За підтримки кримської знаті та великого князя Литовського Казимира IV у 1443 р. обійняв престол в Криму. Союзом з турками проти генуезців 1454 р. поклав початок підпорядкуванню Кримського ханства Османській імперії.

Бетсабул — татарський хан, один із союзників Свидригайла в міжособній боротьбі у Великому Князівстві Литовському.

Тохтамиш (?—1406) — хан Золотої Орди в 1380—1395 рр.

Богдан II — молдавський господар у 1449—1451 рр. Позашлюбний син Олександра I Доброго. Скинув з престолу свого племінника Олександра II, союзника Польщі попри поразку у битві під Кросною. Убитий іншим претендентом на престол — Петром II.

Бона Сфорца — дружина Сигізмунда I Старого (1459—1548), польського короля, великого князя Литовського з 1506 р.

Радзивілл — йдеться про представника князівського роду Великого князівства Литовського. Протягом XIV—XVIII ст. Радзивілли посідали найважливіші державно-адміністративні і військові посади в Литві. Першим історично достовірним представником роду вважається Микола Радзивілл (помер у 1477 р.)

Садахмат, Ахмат, Ахмед (?—1481) — хан Великої Орди в 1459—1481 рр. 1472 р., уклав союз з Казимиром IV про спільні дії проти Московської держави.

Павло II — Папа Римський в 1464—1471 рр. Походив з Венеціанського роду Барбо. Планував організувати повномасштабний хрестовий похід проти турок, який так і не здійснився

Іван Острозький — йдеться про представника українського княжого роду.

Капістран Йоган (1386—1456) — юрист, керівник однієї з гілок ордену францисканців. У 1450 р. направлений Папою Миколою V в Німеччину та Чехію з метою боротьби проти гуситського руху та заохочення німців до Хрестового походу. Зібрав 60-тисячне військо, яке сприяло зняттю облоги Белграда турками, канонізований в 1690 р.

Ісидор (? — близько 1462) — митрополіт усієї Русі з 1437, під час Флорентійського собору активно захищав унію між католицькою і православною церквами. 1441 р. виїхав до Італії, протягом короткого часу — Константинопольський патріарх.

Папа Миколай IV — у тексті твору явна помилка. У зазначений час святий престол обіймав Микола V — Папа Римський в 1447—1455 рр. Після захоплення Константинополя турками виступав з проповіддю хрестового походу.

V Грегор, Григорій Болгарин (?—1473) — київський митрополіт, учень митрополіта Ісидора. У 1458 р. поставлений Папою Пієм II і висвячений константинопольським патріархом Григорієм Маммою на київського митрополита. Із цим поставленням було пов'язане відокремлення московської митрополії від київської.

Константин XI Палеолог — останній імператор Візантійської імперії (1449—1453 рр.).

Пій II, у миру Унеа Сільвіо Пікколоміні (1405—1464) — папа римський з 1458 р. В юнацькі роки набув слави гуманіста, автора поезій та новел латинською мовою, досліджень з історії Базельського собору 1431—1469 рр. Вів боротьбу за посилення повноважень Папи Римського, проти оформлення самостійних національних церков у Франції, Чехії, Німеччині. Закликав до хрестового походу проти турок. 1458 р. відновив київську митрополію, призначивши в порозумінні з Константинопольським патріархом Григорієм і кардиналом Ісидором митрополіта Григорія Болгарина.

Симеон Олелькович, Симеон, Семен (?—1471, 1470) — правнук великого князя литовського Ольгерда, син київського князя Олександра Володимировича; останній київський удільний князь у 1455—1470 рр. Вважається, що він відбудував соборну церкву Києво-Печерської лаври.

Маняк — цар заволзьких татар, що воював у Литві, Валахії, Подолії, на Волині.

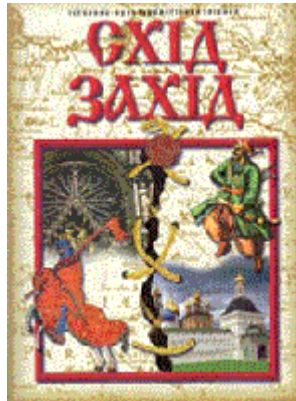
Стефан III Великий (?—1504) — Молдавський господар з 1457 р.

Мендлігерей, Менглігерей — Кримський хан у 1468—1515 рр., син засновника Кримського ханства Хаджи-Гірея. Вів тривалу боротьбу з ханом Великої Орди — Ахматом і його сином, яка завершилась перемогою в 1502 р.

Нурдулей, Хайдерхан — Нур Давлет та Хайдар — брати Менглі-Гірея, суперники в боротьбі проти нього за владу в Кримському ханстві; певний час перебували в полоні в Москві, що допомогло Менглі-Гірею посилити позиції у боротьбі з Великою Ордою.

Мартин Гаштольд, Мартин Гаштовт — воевода (намісник) Київський в 1470—1480 рр., брат дружини Симеона Олельковича. Через те, що не мав князівського титулу і був католиком, кияни двічі відмовлялись допустити його до міста. Лише загроза Казимира IV застосува-ти силу примусила киян погодитися із цим призначенням.

(Коментар Д. Чорного)

Історія України та українських козаків (продовження)

Й.-Х. Енгель

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 215-228.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (продовження)*

§ 9. Україна як литовське намісництво за владарювання Казимира від 1471-го до його смерті в 1492 році. Намісник Мартин Гаштольд. Першопочатки добровільного українського збройного формування, в подальшому названого козацтвом, у зв'язку із зміненою системою татарських орд.

1471 - 1492

Мартин Гаштольд.

Кияни та українці настільки мало втратили пам'ять про ту роль, яку вони відігравали в попередні часи, що в цю нову зміну вони впливали скоріше аж ніяк не за доброю волею. Вони вважали не гідною себе покору чоловікові, котрий не був ані князем, ані їхньої віри, та ще й литовцеві, предки якого, отже, свого часу підлягали предкам киян. Вони спочатку попрохали в Казимира іншого князя в особі Михайла Омельковича, князя копильського, на той час намісника новгородського; тоді ж, коли це [прохання] було відкинене, то [попросили] принаймні володаря грецької релігії; нарешті — одного із власних синів Казимира, — але того не можна було забрати з його першого призначення. Зрештою, згідно з рукописним літописом, великий князь скрізь настановив уроджених українців старостами, комендантами [Castellanen] й суддями, поставивши все як у правах, так і в обов'язках на рівну ногу з литовськими воєводствами й водночас зрівнявши українську шляхту з литовською, причому все це він обіцяв полишити так і на майбутнє, для себе та своїх наступників. Про релігійні свободи, що їх нібито обумовили собі українці для своєї певності, ми не вичитуємо нічого: можливо, в правовій простоті тодішніх часів українцям не могло й на думку спасти, що колись їхнім бра-

* Початок див. у вип. 1, 2, 3, 5.

там — литовцям і полякам - католикам — прийде в голову приписувати їм злочин із релігійних міркувань та канонів. Саме ці благодушні сподівання були вже тоді обмануті; вже тоді в Казимира та в деяких литовських вельмож давав себе знати дух прозелітизму, хоча ще й не в усій своїй насильницькій потворності. Кияни після останніх виступів Ісидора знову відновили свою церковну єдність з московським патріархом Іоною [Jonas]; папа Пій II знайшов прийнятним ухвалити в 1458 році в Римі, що уніатський наступник Ісидора — Григорій [Gregor] — повинен був утвердити духовну юрисдикцію в Києві, а Іона мав удовольнитися московською^{*)}; проте на Дніпрі не хотіли керуватися тим, що було вирішено на Тібрі. Від часів Данила Романовича 1232 року в Римі в єпископських списках зазначали й київського римо-католицького єпископа, і Генріх, Яків, Пилип, Михайло, Георгій, Михайло 2-й, Іван та Клементій, поспіль домініканські ченці, один за другим мали честь, подібно до інших благополучно влаштованих єпископів, *in partibus* носити ім'я єпископів Руських або Київських, не посідаючи жодної п'яді землі в Україні або хоча б одного-єдиного олтара в Києві. В 1472 році помер останній домініканський єпископ селянського походження, але священної закваски Клементій; Казимир, який, згодом, хотів більше просунути католицизм у тих місцевостях, відтак призначив уже не домініканця, а шляхетного литовця Войцеха Нарбурта [Woyciech Narburt] католицьким єпископом Київським. Ще діяльнішим за Казимира був Іван Ходкевич, намісник Вітебська. Після смерті вищепойменованого Григорія в 1468 році він постарався продовжити пустопорожнє шумування про унію, звелів провести новий синод 1476 року (у Вітебську?) і змусив якогось Міцаїла [Mizael], котрий від 1468 року волів називати себе уніатським митрополитом Київським, з рештою єпископів та деякими литовськими вельможами, серед яких був він сам, підписати декларацію про унію [Unions-Instrument], яка через формальне посольство була передана Сікстові IV. Але вся ця уніатська забава тоді ще не була спроможною спонукати киян до чогось іншого, крім сміху.

Страшнішою та шкідливішою була для них і згубнішою для Польського королівства необачність Казимира щодо росіян, татарських орд і щодо оборони України супроти них. Незважаючи на переповідану вище заяву Атіцгеря, котра обіцяла частіші наскоки диких татарських орд, він [Казимир] опікувався — як йому закидає сам *Нарушевич*^{*)} — зовсім не доцільними протизаходами і аж ніяк не спорудженням прикордонних фортець, забезпеченням їх спорудженням та

утриманням достатніх залог. *Менлігерей*, ширий друг поляків, був упу-таний в криваву чвару зі своїми братами *Нур Давлетом* і *Гайдерханом* [Nurdulet und Hayderchan]; у 1469 році він шукав допомоги в Казимира — але той займався дратуванням хороброго угорського короля Матяша Корвіна, полишивши Менлігерейя напризволяще. Обидва його брати тим часом шукали допомоги в московитів, але Менлігерей усе ще сподівався на допомогу від поляків. Замість цього Казимир укладає з Магометом, волзьким ханом і смертельним ворогом Менлігерейя, як і всієї Перекопської Орди, як нібито розкольніцької ватаги, що відокремилася від Волзької Орди, — угоду про мир і дружбу. Менлігерей, вигнаний своїми братами, покинутий всіма, намарне благаючи сприяння генуезців у Кафі, торує своїм скаргам шлях до вух турецького султана, страхітливого 2-го Магомета; турецький флот, як здається, вперше з'являється в кримських водах; Кафа — генуезьке, Білгород — молдавське торгове місто — схиляються перед турецьким кінським хвостом, Менлігерейя проголошується перекопським ханом під турецьким протекторатом 1475 року. Ще в 1474 році цю зміну було доведено до відома поляків страхітливими спустошеннями. 7000 погано озброєних татар⁹⁾ під проводом *царика* Айдора Етцігерейя [Aidor Etzigerej], сина одного з перекопських ханів (Нур Давлета або *Гайдерхана*) обертають округи Кам'яця, Галича, Глиняна, Дунаєвця на пустелі й малопомалу забирають у полон 100000 чоловік — саме тоді, коли Казимир здійснив був безплідний похід у Сілезію проти угорського [короля] Матяша. У цьому ж, 1474 році Симон [Simon], єпископ у Кафі, де передбачалася турецька буря, прибув до Мартина Гаштольда в Київ, щоб попросити допомоги. Генуезці в Кафі припустилися подвійної помилки: вони терпіли як Менлігерейя, що втік був туди від своїх братів, так і багатьох волохів у місті. Через зрадництво останніх, а певно, і перших, Кафа несподівано швидко перейшла до Магомета — а саме так, що коли єпископ Симон 1475 року почув про це в Києві, то з переляку набув падучої хвороби й помер. Від Кафи шлях відразу проліг через Білгород, і його теж узяв Магомет через передачу [зраду? пер.]. В усій Польщі ця подія, згідно зі *Стрийковським*²⁾, викликала приголомшуючий переляк; тільки Стефан, воєвода Молдови, поведився мужньо: відступивши в лісі, зміцнивши решту своїх замків, він вичекав, поки схлинув найбільший наплив турецької потуги, а тоді знову виступив на Білгород і вирвав його з рук турків.

Щоб покарати його за це, Магомет у 1476 році всією своєю силою накопився на нього та відтіснив до Хотина — та не безладна поль-

ська потуга, що зібралася під Кам'янцем-Подільським, заподіявши своїми безладдями більше шкоди власній країні, ніж ворожій, а штурм, котрий розтрощив турецькі судна з амуніцією на Чорному морі, зірвав щонайжахливіші події, які могли би статися в тих місцевостях, і спонукав турків до відступу.

Здавалося, що в Казимира лишався один засіб утримати в статечному спокої як свого сусіда Івана Васильовича, князя московського, що прагнув підвестися, так і віднині підтримуваних турками перекоських татар — і то була дружба з Волзькою Ордою; але і для цієї останньої Казимир зробився осоружним. А саме, коли 1477 року Іван Васильович без утруднень опанував був багатий та важливий, підпорядкований литовцям Новгород, і слід було остерегатися його жадоби до [захоплення інших] подібних російських міст, що були зобов'язані сплачувати данину литовцям, — то Казимир послав одного зі своїх придворних на ім'я *Стрета* [Streta] до волзького хана Сахмата [Sachmat] прохати допомоги проти московіта, Сахмат, і так роздратований проти останнього через те, що той уже декілька років поспіль не хотів сплачувати звичну данину Орді, на це запрошення з'явився на річці Угрі й відтак очікував прибуття Казимира — але цей тим часом мусив через дуже звичну для нього нестачу грошей укласти мир з Іваном Васильовичем та полишив напризволяще Волзьку Орду на Угрі. Іван Васильович ще й до того підкупив Тимура, верховного візиря, надіслав заборговані за декілька років виплати й тим самим спонукав його до мирного відступу в Орду. Здається, що через погодження з волзькими татарами перекоські [татари] на якийсь час були утримані від їхніх наскоків. Коли ж, одначе, Казимир 1484 року розпорядився послати війська на допомогу молдавському воєводі, завдяки чому той переможно зіпхнув зі своєї шні турецького султана Баязета, — то, як видається, татари захотіли помститися за це і в 1489 році заподіяли спустошення в Поділлі та прилеглих провінціях; але Ян Альбрехт, Казимирів син, наздогнав їх, коли вони зі здобиччю поспішали геть двома великими валками, та розбив одну валку за другою — а саме так, що навіть один із їхніх ханів залишився на місці. Коли ж вони взимку повернулися задля помсти, то литовці й подільці зібralися за власним бажанням, сповнені мужньої рішучості, підкріпленої гордістю за літні перемоги, та знову підготували 9000 [дев'ятьом тисячам — пер.] татарських розбійників їхню могилу в Поділлі. І так Казимир уклав мир із їхнім зверхником, турецьким султаном, у тому ж самому 1489 році.

І тут нам буде саме до місця змалювати спосіб, у який звичайно поводитися татари під час своїх спустошливих вторгнень до Польщі, та військове мистецтво, яке вони при цьому виявляли^{а)}. Коли вони виходили на таку виправу, то не брали з собою нічого, крім трішки підсмаженого проса та трішки бринзи (*caseum comminatum*), зі зброї — всього лише меч, лук і сагайдак зі стрілами; зате — кілька нових ременів для бранців, а крім службових коней — безліч інших незавантажених підручних коней, щоб почасти вивозити на них награбоване, почасти — завжди мати під рукою свіжих коней для втечі; на кожного кінного татарина припадало приблизно по 2 таких підручних коня — тож армія з 80000 татар, подібну до якої перекопці в подальшому звичайно приводили з собою, володіла 200000 коней, через що вона видавалася ще страшнішою та могутнішою, ніж вона була насправді, і розтягалася на 10 французьких миль. 6 таких миль долалися за один день, із частими днями привалів, щоб дістатися місця невтомленими. Для своїх походів вони дуже охоче вибирали зиму, щоби своїми непідкованими кіньми безперешкодно перейти вкриті снігом замерзлі струмки та болота; потім, щоб не бути викритими, вони прокрадалися долинами й розділяли свою армію на три рівні частини; дві частини з них, утримувані як ядро війська посередині, завжди рівним кроком удень і вночі маршували вперед; третя частина прикривала фланги, але не грабувала доти, доки все військо не опинялося глибоко всередині польських земель. Лише тепер розпочинався відступ, або радше грабунок: бо ж у той час, коли центр армії пускався у зворотний марш, лівий та правий фланги обнишпорювали округу завширшки 8 - 12 миль, зносили здобич до центру, відтак відпочивали й змінювалися іншою третиною з центру, яка тепер далі й далі хазяйнувала по флангах, тоді як самий центр просувався повільним кроком і стримував наздоганяючих їх поляків та литовців. Села, які зазнавали нападу, оточувалися великим чотирикутником, а вночі підтримувалися сторожові багаття, щоб жодний селянин не вислизнув. Ненависні їм як магометанам свині зганялися в амбар та спалювалися. Якщо окремі татарські зграї з флангів бували заскочені поляками й литовцями, то вони розпорошувалися, як мухи, та втікали завдяки швидкості своїх коней, причому водночас, завдяки вправності в стрільбі назад, своїми стрілами вони вражали переслідувачів. Так воно й траплялося, що за менш, ніж два тижні, 50000 чоловік захоплювалися в рабство і 50 миль квітучих ландшафтів оберталися на пустки. Їхню загартовану натуру не втомлюється вихваляти *Миха-*

лон (який за наказом Сигізмунда Августа сам проїхав по всьому Дніпру вниз аж до Очакова й до Криму)^{a)}. Оскільки вони не брали з собою ні возів, ні човнів, то вони самі переправлялися через бурхливі й напівзамерзлі або гомінкі від плаваючих крижин ріки на своїх конях, тримаючись за гриви, а свої в'юки, перемотані очеретом, прикріплювали їм до хвостів. При зустрічі вони завжди намагалися зачепити лівий фланг ворога, пробуючи підступитися до нього збоку, у той час як правий фланг вони поливали зливою стріл. А в решті Михалон хвалить кочівницьку простоту, рівність та свободу, помірність у їхньому способі життя, жалість до коней, яких вони ніколи не використовували для запрягання, причому навіть їхні найшляхетніші жінки їздили на волах. Також щодо використання великої кількості християнських рабів, до якого вони вдавалися, *Михалон* робить роз'яснення. З Азії й з Понту, — каже він, — до їхніх портів заходять судна, що привозять зброю, одяг, коней, а в них за те виторговують рабів. Якщо татарин саме зараз не має жодного раба, то він укладає з купцем контракт про його постачання на певний час, а до тієї пори він виставляє свою людину, відловлену з польського людського звіринця. Один єврей і орендар на Таврійській косі, який бачив часті прогони натовпів польських рабів, одного разу запитав цих рабів: чи можливо, щоб у Польщі ще залишилося хоч кілька чоловік? Між іншим, польські раби на публічних торгах цінувалися більше, ніж московські. Бранці позначалися підрізанням та нівеченням носів і вух або також випіканням знаків на щоках і чолах, упродовж цілого дня їх вимучували роботою, вночі вкидали в льохи й годували тухлим м'ясом, що його не доїли собаки татар. Ті були ще щасливіші, котрих унаслідок продажу вивозили до Персії, Сирії, Аравії та Туреччини, як це доводилося чути самому Михалонові від гурту своїх земляків, котрий якраз мав бути завантажений на судно.

Можна легко збагнути, як при постійних вторгненнях татар мало бути на душі жителям Черкас, Брацлава й Канева (на відстані 6 миль від Таврійської коси)^{b)} та жителям Очакова, або — як його називав Михалон — *Доссова* (Дніпро, біля гирла якого розташований Очаків, називається по-татарському й по-турецькому *Occi* [Ossi] або *Uzi* [Uzi]^{c)}; звідси й назви узів [Uzen] і полоузів [Polouzen], половців (Polowzen), тобто жителів полів біля Дніпра), який тоді все ще належав полякам. Щоразу, коли татари вибиралися на рейди в Польщу, вони для переходу через Дніпро мусили вибрати одну з далі названих переправ між Черкасами й Очаковом, а саме: Кременчук

[Krzemieniczick], Упськ [Upsk], Гербедеїв Піг [Hierbedejowrog], Міссурим [Missurym], Кичкас [Koczkos], Тавань [Tawan], Баргум [Barhum], Тягиня [Tuchinia] та Очаків. Якби Казимир прикрив ці місця потужними фортами й цитаделями, то татарським вторгненням було б поставлено заслін. Лише через його нехлюйство жителі тих місцевостей були полишені самі на себе й, цілком природно, при переправах татар жорстоко потерпали. Наскільки дозволяла їхня малочисельність, вони могли там і сям удаватися до самооборони й для цього, зокрема, використовувати острови, розташовані нижче від Черкас аж до Очакова, котрі з деяким невеличким укріпленням могли стати неприступними для татар. Але мірою того, як ці люди мало-помалу зростали кількісно й завдяки більшій чисельності ставали хоробрішими, замінюючи оборонну систему наступальною, то вони не лише протиставилися татарам, які хотіли їх грабувати, але й плундрували окремі татарські зграї, що поспішали назад через Дніпро з награбованим польським добром, таким чином знову грабуючи в них їхнє нагробоване. Нарешті, своїми човнами, або чайками, вони навіть змушували тремтіти турків у Константинополі, а своїми сухопутними походами — турків у Білгороді й татар у Криму, — про це одностайно заявляють *Зіморович, Коховський, Рудаєвський, Пясецький* та інші знавці тогочасної історії із сусідніх руських земель Польщі, а саме з Галича, Володимира й Поділля. Мало того, що їхні жителі через часті наскоки татар перебували в болісній непевності щодо їхнього майна та життя, вони ще й через бундючність декотрих їхніх нових панів, а саме польської шляхти, та через місіонерську сверблячку польського духівництва були доведені до розпачу. Історичний обов'язок вимагає від нас вірно змалювати цю бундючність, хоч яким дражливим у певних ситуаціях і за певних часових обставин може бути цей обов'язок. Тож нехай-бо не тільки іноземні, але й самі вітчизняні польські автори позбавлять нас цього труду; їхніми ж власними словами ми хочемо дати їм висловитися, щоб відвернути від нас усілякі підозри в перебільшенні та підтвердити великий урок: жодна держава не може існувати надійно й тривало, якщо не всі класи без винятку підлягають загальним для всіх мудрим і справедливим законам.

Боплан розповідає, що землероб три дні на тиждень мусив справляти своєму панові гужові та трудові повинності, звозити йому також за встановленими в помістях мірками певну данину в натурі, зерном, кашлунами, курми на Великдень, Трійцю та Різдво, доставляти йому дрова, виконувати тисячу інших свавільно накинених повинно-

стей, крім того — ще й сплачувати гроші готівкою та віддавати десятину баранів, свиней, вуликів і всіх польових плодів та кожні два — три роки — третього вола^{д)}. Єпископ *Пясецький* виразно стверджує, що з плином часу так звані козаки збіглися до купи з прилеглих руських земель Польщі^{е)}. *Зіморович* додає, що то буцімто були ті, котрі в Галичі та в околицях Львова [Лемберга], бажаючи уникнути примх шляхтичів^{ф)}, примандрували на дикі острови Дніпра й взагалі в Україну, яка перебувала під м'якішими литовськими законами. *Скарга* [Skarga], єзуїтський проповідник за правління Сигізмунда III, називає це [явище] козацьким відчаєм [Kozacka desperasya], коли хтось усе розтринькує, проциндрює і потім як боржник тікає [в Україну]. Ще за часів литовця *Михалона* щовесни до цих місцевостей прибували молоді люди, щоб уникнути або батькового насильства, або рабства й праці, або покарань, або несамовитих вимагачів боргів, або ж якось інакше знайти своє щастя та здобич^{г)}. Тож хіба дивно, що потім такі люди, як *Михалон* далі запевняє, добрали смаку в чудовій місцевості, у вільному способі життя й у відбитій у татар здобичі; причому вони там же облаштували своє постійне мешкання, через полювання, риболовлю та бойові сутички ставали загартованішими й дедалі сміливішими, зневажаючи життя та небезпеки, й більш підприємливими^{д)}.

Як зле шляхта в Галичі, Волині, Поділлі воліла поводитися зі своїми підданими — можна бачити вже з селянської війни, що виникла 1492 року й котру зчинив якийсь Муха, зібравши до гурту близько 10000 волохів і покутян [Walachen und Pokutier]. Тож, хоча Микола Ходецький дуже скоро придушив увесь заколот безпорадного селянського люду за допомогою тамтешньої шляхти, але хто ж із заколотників не хотів би вже тоді пошукати свою фортуна, тікаючи до Дніпра? Хто ж не хотів би податися за ними, коли через саме повстання, після того як його було придушено, доля селян, як і після всіх селянських війн середньовіччя, погіршилася ще більше? Такі були, отже, перші маленькі порухи козацької держави, що стала згодом такою страшною. Такі були церковно-політично-воєнні обставини України, коли Казимир помер у зазначеному році 1492-му.

§ 10. Олександр II, великий князь литовський від 1501 року, а також король Польщі, верховний правитель України в 1492-1506 роках. Його намісники — Дмитро князь Путятич і Георгій Монтовтович. Велика державна помилка Олександра в його поведінці супроти татар у 1501 р.

1492-1506.

Олександр II.

Щодо цього регента ми мусимо зауважити як головну обставину те, що він у 1493 році взяв собі за дружину принцесу московську Олену, дочку Івана Васильовича, яка настільки вперто трималася своїх грецьких догматів, що Йосип [Joseph] із шляхетної литовської родини *Золтанів* [Zoltan], від 1496 року уніатський архієпископ Київський і наступник Івана та Макарія [Macarius], котрі з 1477—1495 років носили номінальний титул митрополита, — безуспішно випробував на ній всі свої уніатські вміння. Вона навіть тим не дала себе звести, що в 1501 році, коли її чоловік був піднесений до становища короля Польщі, вона, як розкольниця, не була коронована разом із ним, як це за законом належало іншим королевам. Та й Олександр заради неї зовсім не займався уніатською розбудовою, що непокоїла сумління, і Україна під його правлінням залишилася спокійною з церковного погляду.

Тим більш гідною жалю вона була з політично-воєнного погляду. У 1494 році перекопські татари робили набіги на Польщу та Волинь і розбили маленьку польську армію Вишневецького. У 1496 році Ян Альбрехт, під приводом війни проти турків, несподівано вдарив по степах Молдови, попереджених угорцями [так у тексті — пер.]; тільки завдяки прибуттю литовців він був урятований від цілковитої поразки. Адже Стефан звів разом також турецькі й татарські допоміжні сили, і позаяк до їхніх рук потрапило та було продано в рабство до Азії і Туреччини дуже багато шляхетних поляків, то це спричинило всезагальний лемент про те, що король, мовляв, такими війнами прагне послабити шляхту та за спонуканням Калліввіха [Callinwicha] домогтися необмеженого панування. Ця ідея дожила до пізніших часів, а саме доби Владислава IV і, поряд з іншими причинами, чимало завалила полякам з ініціативи їхніх королів, котрим вони не довіряли, вчинити нарешті проти турків і татар щось вирішальне. Стефан, воєвода Молдови, помстився пљондруванням аж до Вісли, спаленням багатьох поселень, напр[иклад] Перемишля, Радзіміна, Пшеворсько-го [Peremyschl, Radzimin, Pereworsko] та взяттям у полон татарами

100000 чоловік; ба навіть усередині листопада він дав удертися 70000 туркам через Молдову до Галича, *Жидачева* й *Самбора* [Halitsch, Zydaczew und Sambor], з яких, однак, через холоднечу та сніг залишилося до 30000 чоловік. Тим часом прилегли польсько-руські землі мали все-таки спокій принаймні від великих походів, якщо й не від дрібних нападів, і 1498 року Олександр за поданням свого полководця, котрий лежав на смертнім одрі, Петра Білого [Peter Bialy] призначив гетьманом Литви — як найдостойнішого — маленького статурою, але великого духом, опісля такого прославленого, однаково привітного, як і хороброго, героя Костянтина, князя *Острозького*; при цьому Олександр переступив через усі дурні релігійні упередження, бо ж Костянтин був відомий як ревний прихильник східних догматів. Але Костянтин, коли він 1508 року, після московського полону, знову отримав гетьманський уряд, виправдав своє обрання пізніше як блискучими хоробрими вчинками, так і незмінною вірністю та прихильністю до польсько-литовського королівства та правлячої династії. Із 33 битв, що їх він дав різним ворогам королівства, програв він усього дві через провину інших; своїх єдиновірців — московитів — він, як то личить законслухняним людям, не щадив ані найменшою мірою, тільки-но вони показували себе ворогами королівства; за різних нагод, а особливо у 1514 році під *Оршею*, вони мусили відчутти важку Костянтинову руку — при цьому ні тривале ув'язнення в Москві, ні навіть блискучі перспективи не змогли змінити його налаштованості або втримати від втечі в його литовську вітчизну. Пізю, сам папський легат, у своєму повідомленні до Риму віддає йому належне. «Цей чоловік, — пише він¹⁾, — з-поміж усіх інших дорогий королю за своє мистецтво війни та миру. Він так ревно відданий грецькій релігії, що не хоче й на волосину відхилитися від неї: вдома релігійний, побожний чоловік, у полі подібний до *Ромула*, він при таких великих талантах робить лише одну помилку — є чинником розколу — і за цим варто пожалкувати тим більше, що його віросповідання при його великому авторитетові серед його єдиновірців спонукатиме незліченну кількість людей до наслідування». Отаким добрим рукам, отже, було ввірено також оборону України; і справді: той часовий відтинок, який маємо зараз відобразити, є одним із найзвитяжніших і найблискучіших.

(Переклад з німецької Є. Ходуна)

ЛІТЕРАТУРА
[авторські примітки — пер.]

^{*)} Ходикевич за цей рік [Chodykiewicz ad h. a.].

^{*)} Таурыка. — С. 108.

^{*)} Міцховський (?) [Micchowski] називає їх "pannosos".

^{*)} С. 631.

^{*)} Із праць: *Боплан* [Beauplan]. — С. 41; та *Michailonis. Lithvani de moribus Tatarorum, Lithvanorum & Moschorum, fragm. X multiplici historia refertis, editis per Jo. Jac. Grasserum. Basileae 1615. 4°.* — С. 3 і наступні. *Михалон* написав її в 1550 р. для повчання нового короля Сигізмунда Августа.

^{*)} Там же. — С. 35.

^{*)} *Михалон*. — С. 2.

^{*)} *Нарушевич*. Таврика. [Naruszewicz. Таурыка]. Очаків називається в турків Каалх Оссі [Kaalch Ossi], у греків — Ольвія [Olbia].

^{*)} С. 7 франц. ориг.

^{*)} Maxime ex provinciis Poloniae russicis. pag. 53. Старовольський [Starowolski] *Bellatores* S. 353 каже: plebeji homines e pagis, oppidis, villis Nobilitatis Roxolanae collecti.

^{*)} quorum alii vel patriam potestatem, vel servitatem vel laborem aut poenas vel aes alienum caeterave fugientes, alii lucri uberiores locique celebrioris gratia praesertim verno tempore in eum appellant. p. 36.

^{*)} qui angarias agrarias subterfugiebant.

^{*)} *Михалон* Литв. [Michailo Lithv.] там же: Cuius (locio) arciumque infra eum sitarum experti delicias nunquam deinceps ad suos redeunt &c. Дуже важливе є також таке місце в *Рудавського*, с. 5: Ex plebe Russica aliqui omni fortuna spoliati, inopia & assiduo hostium conspectu audaciores facti praedonum inivere societatem, illaque loca occuparunt, et naviculas piscatui & praedae aptarunt — ac redeuntes Tataros circa fluviorum trajectus invaserunt.

^{*)} Див. працю єзуїта *Несецького* [Niesieczky] «*Korona Polska*», III, арқ. Ostrog.

КОМЕНТАР

Казимир IV Ягеллончик (1427 – 1492) — син Ягайла й української княжни Софії Гольшанської. Великий князь Литовський з 1440 р., король Польщі з 1447. Вів централізаторську політику щодо українських земель.

Мартин Гаштольд (Гастольд, **Мартин Гаштовт**, **Гаштаут**) (? – близько 1483) — воєвода (намісник) Київський в 1471 – 1481 рр., брат дружини Симеона Олельковича. Через те, що він не мав князівського титулу й через його католицьке віросповідання кияни двічі відмовлялись допустити його до міста. Лише загроза застосування сили Казимиром IV примусила киян погодитися з призначенням Великого князя. В 1464 – 1471 рр. — новгородський на-

місник, в 1479 — маршалок Великого князівства Литовського, з 1481 — Тракийський воєвода.

Михайло Олелькович (? – 1481 р.) — походив з роду київських удільних князів, що бере початок від Володимира Ольгердовича (онук останнього). Від Михайла Олельковича походив рід князів Слущких, який згас на початку XVII ст.

Ісидор (? – біля 1462) — митрополит усїєї Русї з 1437, під час Флорентійського собору активно захищав унію між католицькою й православною церквами. У 1441 р. виїхав до Італії, впродовж короткого часу — Константинопольський патріарх.

Іона, Йона (? – 1461) — рязанський єпископ, московський митрополит 1446 – 1461 рр. В тексті Енгеля його помилково названо патріархом. Мав титул «митрополита київського і усїєї Русї». Завершив фактичне відділення Московської митрополії від Київської.

Пій II, в миру Енеа Сільвіо Пікколоміні (1405 – 1464) — папа римський з 1458 р. В юнацькі роки набув слави гуманіста, автора поезій та новел латинською мовою, досліджень з історії Базельського собору 1431 – 1469 рр. Вів боротьбу за посилення повноважень папи Римського, виступав проти оформлення самостійних національних церков у Франції, Чехії, Німеччині. Закликав до хрестового походу проти турок. У 1458 р. відновив Київську митрополію, призначивши в порозумінні з константинопольським патріархом Григорієм і кардиналом Ісидором митрополита Григорія Болгарина.

Григорій (Грегор) Болгарин (? – 1473) — київський митрополит, учень митрополита Ісидора. В 1458 р. поставлений папою Пієм II і висвячений константинопольським патріархом Григорієм Маммою на київського митрополита. Із цим поставленням було пов'язане відокремлення Київської митрополії від Московської.

Данило Романович (1202 – 1264) — Галицько-Волинський князь.

Іван Ходкевич (біля 1420 – 1485) — представник магнатського роду Великого князівства Литовського, що веде початок від українського боярина XV ст. Ходка (Ходора, Федора). Брав участь у війнах проти хрестоносців та угорців, отримав за службу Київське воєводство. 1482 р. потрапив у полон до кримських татар, з якого не повернувся.

Міцаїл, Mizael, Misaıl — владики Смоленський, київський митрополит імовірно між 1476 – 1480 рр.

Сікст IV — папа Римський в 1471 – 1484 роках.

Ассигерей, Хаджигерей, Атцигерей, Ачкерей, Ач – Герей, Ачжи Герей, Еді-Гірей (? – 1466) — хан, засновник Кримського ханства, династії Гіреїв. Кримський хан у 1428 – 1455, 1456 – 1466 рр. За підтримки кримської знаті та великого князя Литовського Казимира IV у 1443 р. обійняв престол у Криму. Союзом з турками проти генуезців у 1454 р. поклав початок підпорядкуванню Кримського ханства Османській імперії.

Нарушевч А. (1733 – 1796) — польський історик, письменник, архівіст, автор фундаментальних праць з історії Польщі.

Менгліґрей — кримський хан у 1468 – 1515, син засновника Кримського ханства Хаджи-Гірея. Вів тривалу боротьбу з ханом Великої Орди Ахматом та його синами, яка завершилася перемогою в 1502 р. завдяки допомозі Івана III. Вів активні війни з Польщею, Молдавією та проти Москви на початку XVI ст.

Нур Давлет (? – бл. 1503) та **Гайдерхан** (? – ?) — брати Менглі-Гірея, суперники в боротьбі проти нього за владу в Кримському ханстві; певний час перебували в полоні в Москві, що допомогло Менглі-Гірею посилити позиції в боротьбі з Великою Ордою.

Матяш Корвін, **Матяш Хуняді**, **Матвій Корвін** (1443 – 1490) — угорський король 1458 – 1490 рр. Здійснював політику централізації країни, створив постійне військо, вів успішну боротьбу проти Османської імперії.

Магомет, **Махмуд** (? – близько 1470-х рр.) — засновник Астраханського ханства. Син Кичи-Мухаммеда. В 1460-х рр. вів міжусобну боротьбу з Ахмадом за трон Великої Орди.

Магомет 2-й, **Мехмед II Фатіх** (Завойовник) (1432 – 1481) — турецький султан у 1444 та 1451 – 1481 рр.

Стефан III Великий (? – 1504) — молдавський господар з 1457 р.

Іван Васильович, **Іван III Васильович** (1440 – 1505) — великий князь московський з 1462 р.

Сахмат, **Ахмат**, **Ахмед** (? – 1481) — хан Великої Орди в 1465-1481 рр. З 1472 р. в союзі з польським королем Казимиром IV вів антимосковську політику.

Баязет, **Баєзід II Великий** — турецький султан у 1481 – 1512 р.

Ян Альбрехт, **Ян I Ольбрахт Ягеллончик** — польський король у 1492 – 1501 рр.

Михалон Литвин — історик, літописець, автор *De Moribus* (1550 р.). Псевдонім Михайла Тишкевича, литовського посла до Криму в першій пол. XVI ст., автора записок про звичаї татар, литовців і росіян, написаних близько 1550 р.

Зіморевич Юзеф Бартоломей (1597 – 1677) — польський історик, поет, бургомістр міста Львова. Автор історичних та поетичних творів, в яких знайшла відображення українська тематика.

Коховський Веспасіан Ісронім (об. 1633 – 1699) — польський поет, автор хроніки «*Appalium Poloniae Climacter*» (томи I-III видані в 1683-98 рр. т. IV – в 1853), що містить багатий матеріал з історії України середини та другої половини XVII ст.

Рудавський Й.В. (1617 – 1690) — польський історик, юрист, радник австрійського імператора Леопольда. Автор праць з історії Польщі.

Пясецький Павло (1579 – 1649) — польський хроніст, політичний та церковний діяч. З 1627 — кам'янецький, з 1644 — перемишльський єпископ. Автор праці «Хроніка Європи», в якій висвітлено історичні події з кінця XVI ст. до 1638 р.

Боплан Гійом (біля 1600 – 6 груд. 1673) — французький інженер, у 1630–648 перебував на службі в армії Речі Посполитої, керував зведенням фортець на Україні. Залишив книгу «Опис України» (1650р.)

Скарга Петро (1536 – 1612) — польський проповідник, полеміст.

Зігмунд III, Сигізмунд III Ваза (1566 – 1632) — король Польський і великий князь Литовський з 1587 р.

Муха — керівник селянського повстання 1490 – 1492 рр. в Галичині проти шляхти й польського уряду.

Олександр II (1461 – 1506) — син Казимира IV, Великий князь Литовський у 1492 – 1506 рр. і польський король 1501 – 1506 рр. Одружений з донькою московського великого князя Івана III, Оленою.

Путятич Дмитро (? – 1505) — з роду князів друцьких, київський воєвода в 1492 – 1505 рр.

Олена (? – ?) — дочка Івана III, дружина великого князя Литовського Олександра Казимировича з 1495 р. Шлюб Олени та Олександра повинен був закріпити мирні стосунки між Москвою та Литвою, що порушувались війнами наприкінці XV ст., переходами деяких руських князів з Литви до Москви. Умовою шлюбу було недопущення переходу Олени в католицизм. В умовах посиленого тиску з боку Ватикану після укладання Флорентійської унії питання про віросповідання Олени викликало активне дипломатичне листування між Литвою, Москвою, Ватиканом. Лише в 1505 р. Олександр одержав дозвіл папи Юлія II жити з іновірною дружиною.

Йосиф Золтан, Йосиф II Солтан (? – 1522) — єпископ смоленський (з 1498 р.), київський православний митрополит у 1507 р. Активно захищав права православної церкви, боровся проти втручання римо-католиків в її справи на Україні. В даному випадку мова йде про іншу особу – київського митрополита Йосифа I Болгариновича — смоленського єпископа з 1494 р., митрополита 1498 – 1501 рр., прихильника флорентійської унії (див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т5. — С.413-414)

Володислав IV Ваза (1595 – 20 травня 1648) — король Речі Посполитої з 1632 р.

Білий Петро, Петро Білий Янович — воєвода троцький, одна з найбільш довірених осіб великого князя Литовського Олександра II, учасник посольства до Москви 1494 р., що домовлялося про заручини Олени, дочки Івана III, з Олександром II.

Острозький Костянтин (близько 1463 – 1533) — князь Костянтин Іванович Острозький, староста брацлавський і луцький, маршалок волинський, каштелян віленський, воєвода троцький, великий гетьман Литовський. потрапив у полон до Москви в 1500 р. під час битви на р. Ведрошь. Після повернення з полону очолював литовське військо у війнах з татарами та Москвою. Розбив московське військо 8 вересня 1514 р. під Оршею.

(Коментар Д. Чорного)

Йоган-Христіан Енгель

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ*

§ 17. Вибори нового короля Яна Казимира II 22 листопада 1648 р. Перемир'я. Безплідні переговори навесні 1649 р. Облога польського табору в Збаражі

На те, як сильно Хмельницький очікував обрання короля, вказує також та обставина, що він навіть після досягнутої домовленості під Замостям, за якою він отримав 20 000 злотих для вдоволення татар, залишався перед цим містом ще майже 3 тижні під тим приводом, щоб усі вислані патрульні роз'їзди [Streifparteyen] повернулися до його табору, і влаштував формальні торги, коли татари реалізовували своє награване польське добро, щоб не обтяжувати себе на шляху назад. Нарешті прибув посланець новообраного зусиллями Оссолінського Яна Казимира, на ім'я Смяровський [Smiarowski], [він] був зустрінутий громом гармат, гучною музикою та розмайними прапорами, і Хмельницький поцілував печатку польського послання. Він прийняв із його рук обіцянку гетьманської булави й козацької хоругви, що їх заново надсилав кожний новий король; у самому ж посланні король заявив, що він приписує те, що сталося, більше долі й омані всіх, аніж когось зокрема, звелів йому повертатися в Україну і саме там дослухатися до рішень короля і Речі Посполитої. Туди мали прибути королівські посланці, супровід яких не повинен був перевищувати 500 осіб, — тим часом і польські війська не повинні були наближатися до козаків. Про те, що до цього, за поголосом, було додано великі обіцянки, повідомляє *Грондський*^{к)}. [Попередня авторська примітка позначалася літерою «і», тут стоїть літера «к» — отже, пропущено літеру «j», хоча раніше автор її вживав. — *Прим. пер.*] Не знаючи про ці обіцянки та оту таємну історію, можна було і справді повірити в те, у що тоді, за *Рудавським*, майже всі не тільки вірили, але й переказували з уст в уста, а саме, що Бог сліпо скарив Хмельницького. Хоч би там як казали, що Максим Гладкий, козацький полковник, з 10 000 чоловік, і Подобайло з Мени (?) [Mieski], були побиті Госевським [Gosiewski], Радзивіллою [Radiwill] і Тізенгаузенном [Tysenhausen] біля Пінська, Мозиря й Бобруйська та викинуті з цих поселень і що татари проти зими мусили йти додому, а отже, Хмельницький був радий укласти перемир'я, — проте козацькі ватажки все-таки ще були сильніші, ніж литовська армія; і найважливіше — вагання Хмельницького під Замостям, звідки він завдяки швидкому маршеві усе ж міг розігнати цілий незахищений польський сейм, — разом із багато чим іншим лишається нез'ясованим.

* Продовження. Початок див. Схід—Захід. — 1998. — Вип. 1; 1999. — Вип. 2; 2001. — Вип. 3; 2002. — Вип. 5; 2004. — Вип. 6.

Хмельницький вирушив назад до Києва, де йому назустріч вийшли люди всіх верств і будь-якого віку, називали його визволителем України, декотрі гукнули на князя Росії та відзначили з ним свято вдячності. Сам клір привітав його, на чолі з якимось благославним [Eudoxus] священником із Греції, який начебто називався вигнаним патріархом з Єрусалима, але іншими видається за архієпископа з Коринфу, котрий назвав Хмельницького Мойсеєм свого народу, справдешнім Богданом, тобто Богом даним, порівняв з Александром Великим і дарував йому патріарше благословення на подальші великі вчинки на честь східної Церкви та своєї нації й, нагороджений за це кіньми й 1000 флоринів [1000 Fl.], буцімто помандрував до Москви. Саме цей благославний вінчав також Хмельницького з жінкою підстарости Чаплинського в Переяславі [Саме так: «вінчав... з жінкою» (такого-то), а навіть не «з колишньою жінкою». — *Прим. пер.*]. Польські письменники кричать тут про випущений із поля зору страх перед Богом і перед людьми — але здається, що вони й не знали того, що Грондський з такою великою впевненістю переповідає з надійного джерела, а саме, що якраз оця Чаплинська належала Хмельницькому раніше — невідомо, чи то як жінка, чи то як полюбовниця¹⁾, — і що Чаплинський насильницьки відібрав її в нього.

Із більшою підставою польські письменники звинувачують його в тому, що Хмельницький віддавався загальнопоширеним вадам козаків: питтю горілки та прокуванню^{m)}. Як добряче ці останні, вкупі з усіма марновірствами, дошкуляли грубим козацьким воїнам і як добряче доводять твердження, що його легко можна помітити у грецькій історії, — що войовничі й грубі народи правлять за першоджерело міфів, які пізнішими і окультуренішими співцями привласнюються та переробляються на витвори мистецтва, — взяти хоча б історію облоги Замостя, де козаки запустили були ракету і, коли вона спрацювала не так, як їм хотілося, гукали своїм молодим людям: «Nody reper Panowe moloycis ne nasza dola»ⁿ⁾ — «Облиште на сьогодні, панове молодці, сьогодні щастя не благоволить нам». Але набагато характернішим і страхітливішим є переказ, що побутував серед козаків і походив із часів Хмельницького та його бойових побратимів — Кривоноса, Небаби, Нечая, Гладкого та інших, який нам зберіг Юзефович. Жив собі колись, — розповідають старі козаки біля теплої печі довгими зимовими вечорами своїм дітям, — у славі часи війн їхніх батьків проти польської шляхти один герой на ймення [Шолудивий] Буняк [Solodiwi Bunjak] чоловік невідомого походження, з прокаженою головою, від якої він дістав ім'я, але знаменитий своєю ненавистю до поляків та могилами, які він їм готував в Україні, які ще в пізніші часи називалися могилами Шолудивого Буняка і котрі допомогли йому невдовзі пробитися до отаманської посади [Hauptmannsstelle]. Цей чоловік, якого куля не брала і меч не ранив, начебто був ні ким іншим, як живим сатаною в людській подобизні; нібито ніщо у ньому не скидалося на звичайних земних синів, крім обличчя, рук та ніг, але замість живота він не носив при собі нічого, крім смердючих нутрощів усередині позбавленого м'яса скелета. Кожного місяця він один раз купався, і для цього він брав із собою щоразу наступного чоловіка з його роти [Companie], якому випадала черга, котрий мусив його мити, але ж також щоразу був

забитий, щоб не переповідати далі про побачене. Один простий козак, якому випала черга, скаржитись на долю своїх попередників, яка тепер стояла і перед ним, своїй матері — на щастя, та теж якраз не була необізнана в пекельних мистецтвах: на молоці своїх грудей вона випекла пиріг, який її син мав подати отаманові після купелі. Тільки-но отаман від'їв від нього, як сказав своєму баншикові: «Тепер ти, певно, уникнув смерті, але спричинив її мені. Тепер я твій брат: адже ми ссали грудь однієї матері...» Скоро по тому цей новий брат во сатані нібито перебіг до поляків та виказав усе, що бачив своїми очима; і так буцімто непереможений Шолудивий Буняк під натиском польських релігійних заклят'я поліг у першій же сутичці. «Духи, одначе, все ще плювалися в будинках і замках, якими він начебто володів». Із цього видно, що декотрі відчайдухи навіть своєю вдаваною неуразливістю розпалювали козаків проти поляків і що в разі їхньої смерті, яка все-таки ставалася, віра в їхню неуразливість уже по тому мусила бути підтримана байками.

Було б дивно, якби і Хмельницький не зазнав маленького запаморочення величчю. Великий князь Семигороддя, господарі Волощини й Молдови, окремі хани донських, волзьких, перекопських татар послали гінців, щоб поздоровити його з його перемогами, навіть турецький султан надіслав йому шаблю, кафтан, прапор та булаву, а татарському ханові — як йому, так і паші Сілістрії, — наказ підтримати Хмельницького необхідними військами⁹⁾.

Тим часом у польському сеймі все ще й далі розглядали Хмельницького не інакше, як гідного покарання заколотника, місце якого — на палі. Навіть питання про справжнє походження заколоту знову було порушене, і король змушений був застосувати увесь свій авторитет, щоб відвернути від цього суспільні верстви. Прокоролівськи налаштована партія була заслабка, щоб спрямувати сейм цілковито за своїми намірами або ж погамувати в його зневажливо-зверхній бундючності щодо козаків. З іншого боку, Хмельницький уже більше не був цілком [самостійний покладатись на] власну силу: його козаки та народ України надто вже вподобали приваби розгнужданого життя у порівнянні з вірнопідданським, щоб дозволити своєму ватажкові самому, без них, [звести нанівець. — *Прим. пер.*] або ж навіть визначити занадто низько ціну стількох кровопролит'я. За таких обставин, здавалося, не лишалося ніякої іншої кінцевої точки для сходження обох партій, крім якби король та гетьман змогли безпосередньо переговорити між собою, — і цю кінцеву точку було досягнуто у Зборові.

Королівські послани Адам Кисіль, Максиміліан Бжозовський, каштелян Києва, Альберт Мясковський, міський підскарбій [Unterhammer] Лемберга [Львова], Ніклас Кисіль, Адамів брат, Якоб Зеленський, Захаріас князь Четвертенський та королівський секретар Смаржевський хоча вже й розвіталися перед сеймом, зустрілися 16 січня 1649 р. в Гощі [Heische] і 19 лютого прибули до Переяслава, куди їх запросив Хмельницький, хоча їм більше до душі був би Київ, де козацький полковник Нечай жорстко тримався проти всіх супротивників козаків. Інструктував їх сенат, але їхні звіти потрапили до сейму. Хмельницький прийняв їх у Переяславі під грім гармат. Вони привезли йому обіцяні королем гетьманські клейноди [Hetmannsinsignien]: оздоблену сапфірами гетьманську булаву [Hetmannskeule], червону хоругву з білим

орлом та іменем Яна Казимира і грамоту [Diplom] про цей титул; він же прийняв їх у дуже дорогому вбранні і пригощав із пристойністю, складеною зі східної розкоші та козацької грубості. Із золотих келихів — розповідають літописи — за його столом пили за здоров'я просту горілку, а його жінка у прикрасах із коштовним камінням власноруч набивала тютюном люльки йому та послам. Проте формальну аудієнцію Хмельницький хотів улаштувати послам на базарному майдані, тому що в його мешканні не було таких великих залів⁹⁾. Останнє було простою відмовкою: Хмельницький хотів і мусив, як заведено у козаків, винести справу на розгляд народу. Перед великими зборами на базарному майдані, таким чином, посла виклали їхні пропозиції: віросповідання має бути цілком вільним; всім старим козакам, щонайбільше 12 000–15 000 чоловік, а також їхньому гетьману мають бути повернені колишні привілеї, але всі новіші мали б повернутися до своїх домівок та взятися за плуга, і таким чином в Україну мав бути повернений спокій⁹⁾. Загальний несхвальний та безладний крик був відповіддю на їхню [послів] ненависну промову. Ще нещодавно Радзивілл [Radziwill] гвалтовно й жорстоко зайняв Мозир [Nozuz] і Туров [Turaz] та звелів одного козака взяти на списи, на що Хмельницький звелів доповісти, що якщо Радзивілл має подекуди по одному козаку, то він у свою чергу має 400 поляків, над якими може вчинити право помсти. Усе це Хмельницький закинув польським послам уже під час другого обіду — чи не повинні вони були б це не лише від натовпу вислухати та перетравити? Хмельницький мусив перервати збори під тим приводом, що не всі полковники присутні. Поки що він розквартирував кожного польського посла в окремій хаті, і вони зазнали неприємності, бо час від часу окремі козаки перед їхніми вікнами голосно лялися та глумилися з них. Кисіль обіцянками намагався умовити деяких старшин, що вони мали б витруїти зі свідомості народу войовничі думки, але ні Чарнота, ані інші не хотіли приставати на це, і поляки опинилися під ще жорсткішою вартою. Хмельницький не міг наважитися піддати посланців випробуванню другими народними зборами. Тому коли вони після марного очікування зволили відкланятися 24 лютого, то він [Хмельницький] дав їм із собою на папірці свої мирні пропозиції. Вони були такі:

1. Установлення всіх старих козацьких вольностей.
2. Вислання з країни всіх євреїв та єзуїтів.
3. Про унію більше не треба було говорити; проте католицькі костьоли могли залишатися, тільки пограбовані маєтності тих, що не прилучилися до унії, мусили бути повернені.
4. Збільшення чисельності козаків до 40 000. Їх реєстрація має проводитися на весні комісією біля Русави [Russawa]. Тим часом армії обох сторін не повинні були переходити за Кам'янець [Caminiek] та річки Прип'ять [Pipel] і Горинь⁹⁾ [Horin].
5. Обіймання воеводської та інших коронних службових посад у Київському воеводстві із середовища вірників грецької релігії.
6. Крісло й голос у сенаті для грековіруючого архієпископа Київського.
7. Видача Чаплинського. За це Хм[ельницький] [Chm.] хотів звільнити всіх польських бранців.
8. Усунення Вишневецького від командування польською армією.

Польські письменники говорять за цих умов про зверхність і пиху — але навіть написаний під наглядом короля коментар про Литовський похід⁵⁾ визнає за ним справедливість. Щоправда, він теж дивується з перебільшеності цих умов, але не знає причин: звичайна пихатість, певно, не могла б так покрити своєю полудою мужні очі Хмельницького. Ми наблизимося до правди, якщо припустимо, що відтепер Хмельницький більше не був чоловіком самим по собі, а був чоловіком від народу, який виявив йому честь слухатися його. Кисіль намагався вхопити його за його релігійність та відразу до нехристів-татар [heidnische Tataren], за його пошанівок до козаків, які не повинні були мішатися із селянами, — але все надаремно. Заледве вдалося комісарам домогтися від цього спраглого до війни народу відстрочення ворожнечі до Трійці. Хмельницький дав їм із собою листа до короля і ще одного — до канцлера.

Війна, таким чином, була гаслом із обох сторін і бажанням всіх польських магнатів, що володіли маєтками в Україні; вона була, по суті кажучи, також бажанням партії Оссолінського. Вона [партія], на велике задоволення Оссолінського⁶⁾, добилася в сеймі того, що король, аби заступити дорогу ненависному Вишневецькому, перебрав на себе верховне командування своїми арміями, причому стани [Stände] королівства довірили йому все ведення війни і витрачання коштів, і тільки до переговорів з козаками призначили комітет із широкими повноваженнями⁷⁾, що мав подати результат домовленостей найближчій сесії сейму для остаточного затвердження. Під королівською опікою мали служити Андреас Фірлей, каштелян Белза, Станіслав Лянцкоронський, каштелян Кам'янець, та Нік. Остророг, королівський виночерпій, які з 18-тисячною армією заздалегідь були послані в Україну. Цей багатьма підтримуваний почин шляхти був зірваний Оссолінським під тим приводом, що це буде безчесно щодо селян. Польські послы застали в Переяславі московського гінця, так само як і семигородського, і з огляду на першого слід було побоюватися, що не посланий до Москви благославний [священик] хотів би встановити політичний зв'язок через узи спільної релігії. Тому треба було спорядити посланців до Москви й Семигороддя, аби запобігти укладенню союзів, щодо яких були побоювання. До Хмельницького вирушити ще раз зголосився королівський секретар Смяровський [Smiarczewski] — та позаяк водночас польська армія під проводом Фірлея ще до закінчення перемир'я розсіяла декілька угруповань повсталі місцевої людності під Баром і Тарнополем [Tarnopol], то лють козаків розгорілася з новою силою: сам Смяровський начебто був убитий, а одного зі старшин, котрий радив укласти мир, було кинуто у воду⁸⁾.

До початку липня війна велася малими й більшими сутичками між Фірлеєм та деякими козацькими полковниками, здебільшого з перевагою першого; малочисельній литовській шляхті під проводом Радзивілла Хмельницький протиставив спочатку Голоту [Holota], а коли той загинув під Сокалем — Подобайла і Кричевського з 10 000 чоловік. Сам він, урешті-решт, після прибуття татар виступив з армією, подібної до якої Європа не бачила від часів Переселення народів. Згідно з Пасторіусом, армія із власне козаків та озброєних українців була розподілена між 30 полковниками,

з яких кожен стояв на чолі 10 000 чоловік, так що Хмельницький самих лише козаків налічував 300 000 чоловік. Ці дані, щоправда, перебільшені, але ще збільшуються іншими службовими донесеннями у Лобшинського [Lobscynski]. Щодо татар під проводом самого хана ⁹⁾, [то їх кількість у] війську Хмельницького оцінювалося в 160 000 вершників. 10 липня воно вже дісталось укріпленого табору поляків під Збаражем, до якого ті відступили з Костянтинова [Konstantinow] і прийняли Єремію Вишневецького з підкріпленням, яке, однак, не збільшило чисельність усього угруповання понад 9000–12 000 чоловік та не відновило хиткий бойовий дух. Від голоду та від вогню 70 гармат, якими Хмельницький із високо розташованих батарей поливав табір, польська армія настільки зменшилася, що, аби мати змогу зайняти і боронити лінії, змушена була тричі звужувати табір, але ворог все одно зайняв її передні вали та наближався. 20 штурмів витримали вони, і 75 вилізак обложників вони відбили. 2 серпня вони були змушені через брак корму відігнати 1000 коней до козаків, щоб ті не полягли з голоду та не отруїли повітря, — врешті-решт вони [поляки] їли кінське, собаче й котяче м'ясо, боеприпаси скінчилися, гармати стали непридатними, перед мінами козаків треба було відступати аж зовсім у місто. Вода, що протікала поряд, була отруєна через трупи, вкинуті до неї. Козаки не хотіли пристати на жодну іншу ціну розпуску армії, окрім як за видачу передусім Вишневецького, потім також Конецпольського, Лянцкоронського, Остророга.

§ 18. Замирення у Зборові, 19 серпня 1649 р.

Король вигадував собі якомога більше часу для приходу на виручку, тим більше що й війська, котрі виділив сейм, дуже повільно мобілізувалися та збиралися до купи. Спочатку він у Варшаві прийняв передані йому апостольським нунцієм освячений прапор і меч, потім вирушив 24 червня та надовго затримався в Любліні, щоб завдяки чуткам про зростаючу кількість ворогів залучити на свою сторону більше військ. Оссолінський усе ще плекав свої таємні наміри з королем та з армією — але Владислава більше не було в живих; Ян Казимир — колись бранець у Франції, потім єзуїт і кардинал, тепер раб своєї дружини — у вирішальні моменти був надто слабкий. У Любліні придана йому військова рада за спонуканням наближеної шляхти і з огляду на кількість ворогів змусила Яна Казимира врешті погодитися виготовити так звані *litteras restium*, хоч як тому опирався Оссолінський ⁹⁾. Якби тепер шляхта прийшла до армії, то в очах Оссолінського вона була б ні на що не здатна, і його план провалився би. Тепер Оссолінський мусив задовольнитися тим, щоб Хмельницькому — виправдовуючись тиском обставин — влаштувати вигідний мир, аби ще й надалі утримати його в доброзичливому ставленні до короля. Військова рада [das militairische Conseil], щоправда, під час подальшого походу оголосила Хмельницького ворогом держави і призначила гетьманом якогось собі Забузького [Sabusczy], для якого грамоту було виготовлено теж незадовго до зборівської капітуляції, — але все це було лише театральним дійством. Хмельницький залишив 200 000 козаків і 40 000 татар під Збаражем, щоб продовжувати облогу; 60 000 чоловік під команду-

ванням Золотаренка він послав на підмогу затисненому Радзивіллому у Литві, під Жечичем і Хелмецом [Rzeczyz, Chelmetz], але не переслідуюваному через брак в литовській армії пороху та провіанту Кричевському [Kryzewski], і вивів проти короля, який 17 липня вирушив із Любліна, 20 000 татар та 80 000 козаків. Завдяки легким військам Хмельницький завадив будь-якому спілкуванню короля з обложеними і з литовською армією. Тому в Сокалі було зроблено перепочинок і проведено нараду: чи варто взагалі кудись рухатися й куди саме? Новопризначений генерал-лейтенант і канцлер Оссолінський відповів на перше запитання «так», тому що, за його завбаченням, присутності самого короля було досить, щоб розпорозити козаків. На друге відповів бравий польський вояк Скетуський [Skretuski], який знайшов засіб втекти з обложеного польського табору та змалював усі тамтешні страхіт-ти голоду і спустошення. Тепер треба було виступати в ім'я честі, але обрано було все-таки не найкоротшу дорогу через Берестечко [Beresteczko], а, пославшись на необхідність залучити війська та боеприпаси зі Львова [Lemberg], зроблено гак через Топоров [Tporow] і Білий Камінь [Bialokamen], і в останньому поселенні залишилися на 4 дні через погану погоду, незважаючи на те, що з 34 000 чоловік було 16 000 легких кіннотників. Здавалося, ніби король і Оссолінський залюбки подивились би на добряче наляканого, а то й захопленого у татарський полон Вишневецького. Врешті, 14 або 15 серпня король опинився біля Зборова, де через майже непрохідні болота, до того ж після дощу⁹⁾, доводилося йти двома містками. Частина кінноти та 6000 піхотинців уже переправилися, вози та начиння сунули слідом під безугавні викрики і не в найкращому порядку, хоча й під прикриттям кінного ар'єргарду, аж раптом у Зборові по-зрадницьки залунали дзвони, і за цим знаком козаки враз накинулися на відсталі тили; через розчакнуті греблі вони розрідили трясовину боліт, щоб була змога перейти кіньми вброд. Сапега [Sapieha] та Вітовський [Witowski] відбили перший наскок, але юрми ворогів множилися, відрізали польську піхоту від помилково поведеної донизу кінноти і заподіяли цій кінноті таке лихо, що сама лише шляхта Підгірських воєводств [Podgorische Wojwodschaften] втратила 400 чол. загиблими. Загальні втрати оцінюються Лобшинським [Lobscynski] в 1000 чоловік, Грондським — у 4000; рукописні літописи свідчать про 5000 загиблих, чийі трупи начебто валялися на протязі милі уздовж дороги. У той самий час зазнав нападу татар також лівий фланг передового загону, який під проводом короля переправився через місток. Тут стояла польська кіннота, яка після запеклого опору була зім'ята і замалим не поступилася ворогові шанцевими укріпленнями, якби вогонь польської піхоти [інфантерії] та артилерії, за якою знов оговталася летюча кіннота, не поставив заслін ворогові, не звичному до гарматного вогню. Лобшинський [Lobscynski] запевняє нас, що тільки-но польські штабні музики завели спів во славу Діви Марії, дух ворогів занепав, імовірно, через те, що гармати підігравали в тон тому співові.

Уночі прибули ще 120 000 козаків, і польська армія була цілковито оточена. На цю звістку в ній поширилася чутка, буцімто король зі знаттю хоче втекти, і сцени під Пилявцями загрожували повторитися, тому король привселюдно з'явився

вночі проти 16 серпня та звелів покарати втікачів. Саме тієї ночі проведено також військову раду; Арцішевський [Arcissewski] підохочував короля подолати оті самі 2 милі, що лишалися до обложеного війська у Збаражі, в добре захищеному укріпленні з возів, і розблокувати збаражців; інші воліли триматися разом і колоною пробиватися через стан ворога. Оссолінський, фахом якого не була війна, чеснотою якого не була мужність і таємним наміром якого не було кровопролиття, порадив написати ханові листа такого змісту: «Він має завдячувати Владиславові, братові й попереднику Казимира, у якого він був полоненим, свободою, а отже — і своєю державою. Тож зараз він має не провинитися невдячністю, а прийняти мир та дружбу, які йому пропонуються».

Хмельницький тим часом уважав за благо дати полякам пережити ще кілька моторошних годин і тим самим зробити їх піддатливішими для замирення. 16-го до полудня Хмельницький звелів упродовж чотирьох годин обстрілювати табір і зайнятий 4000 драгунами Зборів із численних батарей та штурмувати при підтримці своєї гармати, і вже на валу польського табору майорів козацький прапор, і поляки, щоб зайняти всі пости, теж мусили показати свою затятість; як-от і П. Лісецький [P. Lisiecki], єзуїт, допомагав боронити місто Зборів та залишився у вилазці. Проти полудня наступ було припинено; надійшла відповідь від татарського хана: досі його, — йшлося у ній, — зневажали і навіть не вважали вартим послання, а тепер показується, яким корисним він міг би бути для Республіки [Речі Посполитої]. На свою частку він вимагав виплати річних субсидій у 90 000 флоринів у польських злотих, а для Хмельницького й козаків — згоди з їхніми вимогами. Докладніше про це мало бути домовлено між королівським канцлером і одним із мурз, що його він [хан] повинен був послати. Під час цих перемовин Зборів усе ще шарпали козаки, а табір — татари, щоб не дати полякам забути про ту вимушеність, у якій вони перебувають, за будь-яку ціну укласти мир²⁾. Нарешті зійшлися на таких пунктах, які під назвою Зборівського договору 19 серпня 1649 р. були підписані королем, скріплені присягою Хмельницького, в основному затверджені сеймом і як золота булла розцінені козаками. Ці пункти були, отже, такі:

1. Відновлення всіх давніх вольностей козаків.

2. Для виявлення люб'язності до них їхня кількість збільшується до 40 000 осіб. Гетьман повинен підготувати їх реєстр іще цього року — з придатних [до служби] підданих приватних власників і короля. Одначе козаки мають володіти тільки землею потойбіч річки Горинь³⁾: у її межах жоден магнат і жоден шляхтич не може привласнювати собі будь-яке право, ані будь-які війська не повинні розташовуватися на зимових квартирах, ані може бути допущений жоден єврей — хоч би то був і землевласник, чи орендар, а чи поселянин. Хто ж посеїбіч річки Горинь з-посеред королівських чи приватних підданих має охоту стати козаком, той має вільний вибір — виїхати до козацької області й бути прийнятим до їхнього гурту. Підписаний реєстр гетьман має передати королю, аби той знав, які люди в Україні вважаються козаками, які — коронними або приватними селянами, звільненими або закріпленими в їхніх повинностях.

3. Усе дотеперішнє Чигиринське староство має належати чинному в кожний даний час козацькому гетьманові, так само як Барське староство — коронному гетьманові (завдяки цьому володінню гетьман козаків, власне, ставав великим, багатим і могутнім володарем). Нинішнім гетьманом має бути шляхетний (*generosus*) Богдан Хмельницький, котрий зобов'язується вірно служити королю й Республіці [Речі Посполитій]. Його наступники завжди повинні бути грецької релігії. Він має залежати безпосередньо від короля Польщі й тому складати присягу вірності як польський шляхтич.

4. Амністія щодо всього скоєного, також для шляхтичів грецької релігії, які до цього були заодно з козаками.

5. «Його Величність, — і це була, власне, 8-ма стаття, — дбатимуть про відновлення Грецької Церкви (тобто про усунення унії) не тільки на Київщині та в Україні [im Kiewschen und in der Ukraine], але й у всій Польщі та Литві»: кафедральні собори в Луцьку, Холмі, Мстиславі, Вітебську й Перемишлі [Luck, Chelm, Mscislaw, Witepsk und Peremyschl] разом із належними їм монастирями мають знову відійти неуніатам^{b)}. Архієпископ Київський повинен мати 9-те місце серед єпископів у сенаті після єпископа Холмського.

6. Усі чиновницькі місця у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському мають бути зайняті шляхтичами грецької віри.

7. Як у Києві, так і в цілій Україні єзуїтам не вільно ступити ногою: у першому названому місті цілковито мали залишатися самі неуніатські національні школи.

8. Козаки мають право гнати горілку для самих себе або купувати для власного вжитку вигнану їхніми товаришами (не для подальшого роздрібного продажу підлеглим українцям). Продавати на розлив та збувати для роздрібного продажу мед [Meth], пиво й таке інше дозволено кожному з них, хто хоче цим займатися.

9. Вони мають отримувати як річну платню суконний мундир [Tuchmondur] та 10 гульденів. Ці гроші не повинні витрачатися на кварцянних.

10. Шляхтичі, які повертаються у свої маєтки, не повинні вимагати відшкодування збитку, а спокійно отримати їхні маєтки у володіння.

Щоб удовольнити татар також за колишне, самий Львів мусив поставити товарів вартістю 130 000 злотих. Після звичних вибачень із боку Хмельницького (він бажав би, — сказав він, — засвідчити своєму королю заборговане пошанування, будучи скропленим не польською, а ворожою кров'ю) і запевнень у пробаченні з боку короля справа дійшла до затвердження Зборівського договору; і Лобшинський [Lobszynski] добре усвідомлює, що хоча Хмельницький поклявся у своїх новоприйнятих обов'язках, а король лише підписав договір, проте польські сенатори ані підписали його, ані присягнули на ньому. Начебто ці жалюгідні виверти могли надщербити чинність договору, такого святкового і рятівного для держави! Начебто королівське, тим більше написане, слово не було точно таким же священним, як присяга! Татар важко було схилити до того, щоб вони спокійно відвели свої війська: *Пасторіус* розповідає^{c)} щирсердо, що вони виблагали собі можливість дорогою

назад зробити вилазки ліворуч та праворуч і забрати надлишок шляхти, — і здається, що, незважаючи на вмовляння поляків, вони все-таки це вчинили.

На польському сеймі в листопаді 1649 р., якому було подано Зборівські пункти на затвердження, хоча необхідність і слугувала їх виправданням, проте зчинився галас про тих, що загнали державу в таку необхідність. Хмельницький, за свідченням Грондського, передбачив таку долю Зборівського договору — він сказав: «Король — добрий володар, але шляхтичі гавкатимуть на нього, мов собаки, доти, доки він, бажаючи спочинку, не змушений буде знову виступити». Ядучі пасквілі з'явилися проти короля і проти Оссолінського. Через те, що Казимир в одному листі назвав хана своїм братом, вислів: «Як усе-таки гарно, коли брати живуть поряд у добрій злагоді», — став уживатися у злостивому смислі^{d)}. Оссолінському особливо дошкулила летючка під заголовком: «Огляд порад великого канцлера»^{e)}. Буцімто він, говорилося там, організував заколот козаків під приводом зовнішньої війни^{f)}; але оскільки поголобка про таку війну зникла, то козаки взяли за зброю і повернули її проти поляків. Під час переговорів він, як начебто все було певно, розпустив війська, та коли розпочалася колотнеча, він найняв нові. Він, мовляв, протиставився шляхетському призову, применшив силу ворога, завжди розраховував на його покору та обіцяв мир без битви, триумф без небезпеки^{g)}. Через непорозуміння між канцлером Оссолінським і придворним Радзейовським, здавалося, слід було остерегатися, що покров таємниці ще більше підніметься, — Оссолінський мусив думати про засоби, як би звалити все на Радзейовського та вигнати його з країни. Позаяк сейм затвердив Зборівський мир лише в загальних висловах, не включаючи його цілком до підсумкового документа сейму [Reichsabschluß], а для запобігання всіляким зіткненням між кварцяними й козаками послав Адама Кисіля — чоловіка, з яким Оссолінський і дотепер діяв у згоді, — то останній [Останнім названо все-таки Оссолінського, хоча (під тим, хто отримав від сенату таємне завдання) мається на увазі, імовірно, Адам Кисіль. — Прим. пер.] отримав від сенату таємне доручення дослідити істинні причини козацького повстання^{h)}.

§ 19. Декотрі спонуки до нових заворушень 1650 р.

Саме на цьому сеймі польське духовництво посіяло зерна нових заворушень. Сильвестр Косов, архієпископ Київський, прибув на нього, щоб посісти приписане йому Зборівською угодою місце в сенаті. На отримане про це повідомлення члени польського сенату, що представляли духовництво, заявили негайно, що, тільки-но ворог апостольської першості св. Петра ввійде, вони вмиг покинуть свої місця та збори. Марно миролюбні світські сенатори закидали їм, що таке поведження знову наведе Хмельницького на думку, що навіть політично було б корисно утримувати архієпископа — під приводом його сенаторської гідності — заручником козацької вірності й що Адам Кисіль, неуніатська світська особа, який, отже, так само заперечує оту першість св. Петра та його наступників, без заперечення духовництва засідає

в сенаті й надає сенатові найвигідніші послуги. Відповідь на це завжди була така: «Король сам не має права будь-що вносити в договір на шкоду та проти старих прав церкви». Я утримуюся від будь-яких зауважень щодо такої поведінки вчителів християнської релігії покорі й смирення, але кожному безсторонньому священникові я даю нагоду подумати, чи не випадки такого роду, подібні до яких, щоправда, знає чимало також історія моєї батьківщини, збуджують [veranlasse] бажання і — прикладів не бракує — пекучу потребу: щоб духовництво було відсторонене передусім від впливів на політику та було звернене до свого істинного кола діянь — духовного пастирства? Між іншим, ще на цьому сеймі були нобілітовані 3 козаки за їхню заповідчену Республіці [Речі Посполитій] прихильність, а саме: Семен Забузький [Sabuski], Ясько Яснобурський [Jasko Jasnoburski] та Іван Ґаруца [Johann Garuza].

Хмельницький не мав про всі ці події жодної звістки, коли він іще 24 листопада 1649 р. писав королю такого листа: [Далі в оригіналі стоять лапки, але виклад ведеться не від першої, а від третьої особи. — *Прим. пер.*] він довіряє королю як вірний підданий, скільки б гидких чуток не проникало з Польщі та не вдаряло по Запорозькій армії. Він, мовляв, віддав наказ, щоб жодному шляхтичеві, чи міщанинові, чи селянинові не було заказано повертатися до своїх маєтностей. Саме тепер він зайнятий тим, щоб привести козаків до ладу; реєстр, тільки-но його буде укладено, він хотів би надіслати Його Величності. Він передовіряє себе та запорожців королівській милості в той спосіб, що він укупі з ними нібито готовий за гідність короля пожертвувати своє життя. [Тут — кінець переказу листа, котрий не є цитатою. Згідно з авторською пунктуацією, тут не закриваються раніше відкриті лапки, а стоїть тире. — *Прим. пер.*] Хмельницький справді й серйозно намірявся чинити згідно зі змістом Зборівського миру, ще 8 березня 1650 р. він звелів унести його до книг Київського воеводства у присутності Дем'яна Многогрішного [Demian Mnohogreschni], генерального осавула, Нечая [Netschaj], полковника Брацлавського полку, та Остапа Виговського [Ostap Wigowski]. То була, між іншим, не дрібниця — дотримати мирну угоду в усіх її пунктах. Кисіль, призначений тепер воеводою Києва, прибув з усіма шляхтичами-втікачами з українських земель [Emigranten-Adel], щоб насадити їх знову по їхніх старих маєтках. Хмельницький, як чесна людина, хотів дотримати слова, цього не можуть заперечувати навіть польські історики; але він прохав відтермінування [повернення шляхти] доти, доки він виготовить реєстр козаків. Це він зробив, кажуть небезсторонні поляки, щоб іще довше насолоджуватися доходами від шляхетських маєтків та через своїх урядовців остаточно їх сплюндрувати. Справжній стан речей був, однак, такий: Хмельницький упродовж двох літніх [військових кампаній] утримував під своїми прапорами 200 000 селян; їм подобалося жититися з грабунку поляків, не трудячись у поті свого чола. Тепер же вони раптом мусили повертатися до чепіг: уже чекали на них їхні колишні повелителі, дуже схильні до того, аби на майбутнє через іще більшу строгість оберігати свою власність. Як воліли б вони всі бути вписаними до реєстру! Але прийнято мало бути лише 40 000 чоловік. Тож вони вчинили справдешній заколот і послали депутатів до Хмельницького із запитанням: чи ж заради цього він

велів їм проливати свою кров, щоб знову віддати їх у польське рабство?¹⁾ Якщо він стане таким зрадником їхнього благополуччя, то він має бути готовим до того, що негайно отримає наступника або суперника. Ці люди були здебільшого підданими Вишневецького і Конєцпольського — обставина, яка не свідчить на користь людяності обох польських магнатів. Кисіль, як здається, мусив погодитися на припис Хмельницького, згідно з яким кожному мала бути надана свобода вибору, чи то залишатися селянином, чи то перейти до [стану] козаків та понад число 40 000 служити під назвою охочих козаків²⁾. Найменша частина по тому повинна залишатися в маєтках отих обох магнатів³⁾. Результат реєстрації козаків було передано королю 8 травня 1650 р. у Варшаві. Він зберігся для нас частково в літописах, частково в *Коховського* з невеличкою відмінністю.

15 полків		Полковники	Кількість осіб	
			за літописами	за Коховським
1-й	Чигиринський [Das Tschigirinsche]	Федір Якубовський [Fedor Jakubowski]	3189	3189
2-й	Черкаський [Das Tschirkas- sische]	Іван Вороченко [Iwan Worotschenko]	2989	2989
3-й	Канівський [Das Kanjewische]	Семен Повицький [Semen Powicki]	3120	3120
4-й	Корсунський [Das Korsunische]	Лук'ян Мозира [Lukian Mosyга]	3472	3472
5-й	Уманський [Das Umianische]	Йосип Глух [Joseph Gluch]	3830	3083
6-й	Брацлавський [Das Braclawische]	Данило Нечай [Danilo Netschai]	2802	2072
7-й	Кальницький [Das Kalinskische]	Іван Федоренко [Iwan Fedorenko]	2046	2046
8-й	Київський [Das Kiewische]	Антон Адамович [Anton Adamowitsch]	2080	2008
9-й	Переяславський [Das Perejas- lawische]	Федір Лобода [Ferko Loboda]	2150	2015
10-й	Кропив'янський [Das Kropiwja- nische]	Філон Джеджалій [Philon Dsched- schelej]	2053	2053
11-й	Острянський [Das Ostrzanische]	Тиміш Носач [Timosch Nosatsch]	1958	1958
12-й	Миргородський [Das Mirgorodische]	Максим Гладкий [Maxim Hladki]	3158	3158

13-й	Полтавський [Das Pultawische]	Мартин Пушкаренко [Martin Puschkarenko]	2783	2783
14-й	Ніжинський [Das Neschinskische]	Прокіп Шумейко [Prokop Schumejko]	983	983
15-й	Чернігівський [Das Tscheringowische]	Мартин Небаба [Martin Njebaba]	936	996
	Разом		37549	35925

Але між Хмельницьким та поляками мала статися ще не одна колізія. Одним із його найзаповітніших бажань було одруження його сина Тимофія з Домною [Dumna], дочкою Василя Лупула [Basilius Lupuli], господаря Молдови. З якими намірами? Це показала послідовність розвитку подій, а саме — з намірами сісти на престол молдавського господаря. Старша донька господаря була заручена з Яном Радзивіллою [Johann Radiwill], маршалом Литви. За другою дуже упадав Дмитро князь Вишневецький (який сам під чужим ім'ям з'їздив у Ясси, закохався у принцесу і в родині якого не згасла пам'ять про попередні домагання Вишневецьким молдавського князівського престолу). Відразу ж після здійсненої реєстрації козаків Хмельницький послав сватів до Ясс, і тільки з огляду на спокійне та успішне завершення цієї справи Хмельницький тепер не подав свою обґрунтовану скаргу з приводу неприйняття архієпископа Косовського в сенат. Лупул відмовив Хмельницькому під тим приводом, що він не може зробити таких кроків без відома Порти. Справжню причину було, звичайно, замовчано: вона полягала в тому, що син Хмельницького був не князем, а внуком гетьмана [Hauptmann-Enkel].

Але Хмельницький був не з тих людей, що просто так відмовляються від розумно складеного плану. Честолюбному господареві випало бути спійманим на його власному слові й самою Портою змушеним до згоди. Якби він [господар Молдови] потім від неї ще ухилився, то він [Хмельницький] міг би кричати про зневагу та наругу і, перебуваючи на чолі війська, відібрати принцесу Домну [Dumna] в її батька. Урешті-решт Хмельницький радо виявив свою готовність до того, щоб за попередньо отриманим дозволом короля подати руку допомоги татарам у війні з черкесами [Tschirkassiern]. Через татар та через безпосередню кореспонденцію з турецьким двором він досяг того, що не було ще закінчено військовий похід на черкесів, як турецький чауш [Tschau] Осман-ага [Osman Aga] з'явився в Україні, доставив шаблю, кафтан [Kaftan] та командний жезл від великого султана для Хмельницького і розпорядження для Лупула видати синові першого свою дочку. Адам Кисіль довів до відома Хмельницького, наскільки тому не личить своєвольно приймати чужих посланців, але Хмельницький виправдався приватними справами і приязними відносинами Польщі з турками й татарами. Турецьке розпорядження мусило бути виконане притьмом і без відома поляків та перешкоджання з їхнього боку. Татари по тому послали до поляків, здається, Мустафу-агу [Mustapha Aga] із клопотанням

про союз проти Москви. Для себе, як мовилося, вони хотіли відвоювати в московитів Астрахань та Казань [Astrakan und Casan]: що ще, крім того, вдалось би в них відщипнути — то мало б піти на благо Польщі. Подібні посланці прибували з таким же нібито клопотанням і до Хмельницького. Польський сенат дуже хизувався перед татарською депутацією, тому що незадовго перед тим прибували також московські посланці — князь Трубецької і боярин Пушкін, — котрі ремствували проти миру, укладеного у Вязьмі — Смоленську [gegen den Frieden von Wiasma Smolensk geklamirten]. Отже, як здавалося, клопотання татар не відкидалося на очах московської депутації, і з дорученням до Криму був посланий якийсь Альберт Бецінський [Albert Biesinski] не так через московську справу, як радше для того, щоб розірвати зв'язок Хмельницького з ханом.

Оскільки після того як 9 серпня 1650 р. помер канцлер Георгій Оссолінський і позаяк новопризначений 1650 р. підканцлер Ієронім Радзейовський [Unterkanzler Hieronimus Radzeiowski] не був згодний з його ідеями і особливо не схвалював дружбу Хмельницького з ханом, справа козаків раптом набула іншого повороту: духівництво та решта членів сенату, через те, що доти відбувалося та було обговорено з козаками, дуже урізані у своїх маєтностях і доходах, не припиняли насідати на короля доти, доки він сам не побачить у Хмельницькому ворога держави, а в Зборівських, присягою підтверджених пунктах, — нічого, крім обтяжливих умов та обмежень, які при першій же нагоді слід було б розірвати. Врешті-решт король мусив погодитися і з тим, що полководець Потоцький, визволений із «Кримського Єгипту» завдяки залишенню там заручником його сина, тягнув війська під Кам'янець [Kaminiek] під тим приводом, що Хмельницький вів переговори з останнім турецьким послом про віддання України [султанові] як майбутньої турецької ленної [васальної] провінції. На самому початку цього стягання військ польські посланці від імені українських поміщиків пішли до Хмельницького та поскаржилися на те, як тяжко повернути селян до їхнього старого, підлеглого становища. Хмельницький добре прийняв цих посланців, але відразу завів із ними мову про те, що він не потерпить [розташування] ніякого польського [військового] табору поблизу України. Але ще того ж дня надійшла звістка про [військовий] табір Потоцького, який починає збиратися. Тим самим Хмельницький був настільки озлоблений під час нічної учти, що у хмелю наказав вночі потопити поляків. Виговський начебто замість виконання цього наказу Хмельницького п'яного звернувся був до Хмельницького тверезого, і Хмельницький після пробудження віддавав протилежний наказ. Якраз тоді нібито й Кисіль через деякі слова, що вирвалися проти нього у Хмельницького напідпитку, почувався непевно перед народом у Києві; Хмельницький тверезий, однак, буцімто знову погамував народ. *Коховський* прямо-таки звинувачує Хмельницького в тому, що він посланцям рідко коли давав відповідь, а полковникам рідко коли віддавав накази інакше, як п'яним^m). Це, втім, нам видається перебільшенням, бо інакше ці відповіді та накази не були б такими доцільними й не приводили б до успіхів, а він сам не був би улюбленцем козаків до самого свого скону; незважаючи на це, ми охоче погоджуємося, що

Хмельницький міг бути і не зовсім вільним від цієї притаманної жителям півночі [nordischen], а особливо козакам, вади.

Через заснування табору біля Кам'янця між Потоцьким і Хмельницьким почався жвавий обмін кур'єрами. Хмельницький запитував: чому має слугувати цей табір у мирний час? Відповідь була: це є звичайнісінький польський вишкільний табір на прикордонні влітку. Хмельницький, який дотепер озброювався проти Молдови, під приводом спонукання татар проти Москви, таємними розпорядженнями навіював народів країни думку, що він знову вирушить проти поляків, спричинивши цим багато заворушень, а також вигнать і втеч шляхтичів і чиновників, — Хмельницький продовжив обмін кур'єрами і знову зажадав пояснення: чому це вишкільний табір мусить стояти саме на цих кордонах? Адже для протистояння будь-якому ворогові тут вистачило б і козаків. Замість відповіді на те пішли скарги Потоцького на знущання зі шляхти. Тим часом Хмельницький звелів зненацька вдертися в Молдову 16 000 козаків під командуванням Носача, Пушкаря й Дорошенка, до яких потойбіч Дністра приєдналися ще 20 000 татар. Сам він відстав — через Потоцького та через польського посередника Бечинського [Bieczynski]; останньому він добре протистояв через власних посланців у Криму⁹¹), першому ж відказав на його скарги, що він, як командувач козаків, не може нести відповідальність за виступи селян, на яких його влада не поширюється. Його воєначальники тим часом досягли в Молдові щонайвідміннішого, щонайскорішого воєнного успіху — Лупул заховався в лісах і, як запевняють літописи, — втік до Хотина [Chotim], де він не дістав підтримки від Потоцького, оскільки той іще надто живо пригадував свій полон у татар. Ясси [Jassi] й Сучава були сплюндровані, і насамкінець господар був змушений не тільки заручити свою дочку із сином Хмельницького (однаке з таємним сподіванням, що цьому ще можна буде дати зворотний хід), але ще й запропонувати 600 000 талерів, аби здихатися татар.

Потоцький під час вищезгаданих перемовин так само зажадав від Хмельницького роз'яснення, що то був за самовільний, не доповіданий ні королю, ані коронному гетьману, похід Хмельницького в Молдову. Відповідь Хмельницького на це була дуже незадовільна — він у свою чергу наполягав на категоричному остаточному роз'ясненні: що б то міг означати табір під Кам'янцем? Вимагати цього роз'яснення прибув також татарський посланець, котрий перед Потоцьким аж ніяк не приховував, що Бечинський нічого не домігся, що, більше того, узи Хмельницького з татарами стали ще міцнішими і що нині 30 000 татар на козацькій землі випасають свою худобу. Потоцький покликався на королівський указ, без скасування якого він не міг згорнути свій табір. Свою затяту лють через успішну воєнну виправу в Молдову він тим часом вихлопнув на декотрих старовіруючих жителів Поділля, яким поставили у провину авантюрний план, нібито вони разом з розбійницькою бандою, на чолі якої стояв такий собі Мудренко, хотіли вночі напасти на польський табір та сплюндрувати його. Справа дійшла до четвертування, роздирання навпіл, скидання на списи, нівечення тощо. Багато людей без носів та вух приходили до Хмельницького і закликали до помсти.

З усього цього Хмельницький бачив наперед, що буде неможливо зберегти мир із поляками. *Пасторіус* сам широкосердно зізнається, що, як би Хмельницький не

волів поводитися, польські магнати вважали б це образливим, неспроможні стерпіти Зборівський мир і втрату своєї влади та прибутків^{o)}. Тому Хмельницький, як запевняють літописи, послав гінців до Москви, доручив доповісти великому князеві про успіх своїх виправ проти поляків та проти Молдови, переслав йому список своїх козаків та запропонував йому своєрідний оборонний союз. Великий князь побачив у цій пропозиції відкриття приємної перспективи колись долучити до свого володіння всю Україну, чудове королівство, котре, певно, тоді вже могло мати понад мільйон жителів, і прийняв посланців Хмельницького шонайкращим чином. З іншого боку, Хмельницький представив також свої нарікання на поляків турецькому дворові й припустився при цьому тієї помилки, що зробив це через Лупула — майбутнього тестя свого сина, — котрого він уважав щирим. Лупул, таємний приятель поляків, приховав послання Хмельницького до Константинополя й надіслав його сенатові у Варшаву.

Тепер, як уважала польська сторона, годі було дотримувати якоїсь там поміркованості: вийшов королівський указ Хмельницькому спокійно розмістити своїх козаків по зимових квартирах і суворо забезпечити повернення вигнаних шляхтичів у їхні маєтки; а водночас — припис сейму всім воєводствам, у якому поведінку Хмельницького зображено дуже неприязно і де на нього покладалося звинувачення, що він, під приводом узгодженого з татарами озброєння проти росіян, звелів армії вдертися в Молдову, щоб тільки дати привід турецькому дворові напасти на поляків та мати змогу забрати у володіння йому ж таки продану Хмельницьким Україну.

Хмельницький сприйняв королівське послання шанобливо і, в той час як викликані поведінкою Потоцького під Кам'янцем нові глумління селян із шляхтичів тривали й далі, послав гінців до сейму з такими вимогами:

1. Ще одне клятвене підтвердження Зборівських пунктів найшляхетнішими 4 сенаторами сейму для усунення недовіри, що тим часом зросла так високо.

2. Єремія Вишневецький, Конецьпольський, Калиновський та Любомирський повинні були жити в Україні серед своїх підданих без особистої охорони, тобто являти собою поручителів миру.

3. 30 відібраних під приводом унії церков слід було повернути. *Грондський* та *Островський* пишуть про це так: вони нібито попрохали зовсім скасувати унію у трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському. Також вони вимагали, згідно із *Грондським*, щоб у межах зазначених 3 воєводств^{p)} не повинні були жити шляхтичі, а тільки і єдино вільні козаки.

У прийнятті Косова до сенату я не вбачаю, аби було зачеплено чи то одну, чи то другу сторони. У листі Кисіль радив сейму схвалити пункт щодо релігії; але духівництво навряд чи змирилося з захопленням неунітатами всіх раніше присилуваних до унії церков, а могутні землевласники вкупі з їхніми клієнтами зчинили великий лемент, що така невіра в королівське слово та в обіцянки Речі Посполитої і визначення настільки жорстких умов є образливими і що цих рабів, котрі зустрічають своїх панів опором, треба погамувати, а цю нечисть та сміття — викинути з домівки

Речі Посполитої. Король мав би заходитися коло цієї справи з усією серйозністю: шляхта ж хотіла усією силою допомогти йому в цьому намірі. Щоб зберегти видимість поміркованості, до публічних законів сейму було дозволено вставити тільки ту статтю, згідно з якою в Україну посилається нова комісія, щоб довести Зборівські пункти до виконання та достатньою мірою притлумити скарги козаків. Членами цієї комісії були: Станіслав Заремба [Stanislaus Zarembo], єпископ Київський, Адам Кисіль, воєвода Києва, Станіслав Лянцкоронський, воєвода Брацлава, Юрій Немирич [Georg Njemiritsch], підскарбій Києва, князь Четвертинський [Tschetwertinski], підскарбій Луцька, Кшиштоф Тишкевич [Christoph Tisskewitsch] та Микола Косаковський [Nikolaus Kossakowski]. Під тим приводом, одначе, що необхідно підтримати поважність комісії, яка водночас мала виголосити грізну пересторогу Хмельницькому за знущання з польської шляхти й за зовнішні перемовини та стримати раптовий наскок козаків, було вирішено виставити на кордон армію з 36 000 чоловік поляків і 18 000 чоловік литовців та відправити похідну заставу шляхти розпорядженням (litteras restium⁴⁾), якому надавалася сила двох [розпоряджень], так щоб король у разі необхідності мав право видати тільки третє розпорядження. І цього разу було проявлено таку хитрість, щоб знову з козаків — Маркевича [Markiewitsch], Горського [Gorski] та Ів. Дорошенка [Joh. Doroshenko] — піднести до шляхетного стану, аби в разі потреби протиставити Хмельницькому суперників, і таку мудрість, щоб заборонити всі непотрібні оздоби в таборі та всі військові розкоші.

§ 20. Перемога поляків під Берестечком. Новий договір у Білій Церкві 1651 р., 28 вересня

Призначені комісари навіть не прибули до Хмельницького, а лише запропонували свої послуги прохолодними листами. Хмельницький відповів на те, що він не пристане на жодні інші умови, крім визначених Зборівським миром, а позаяк озброєння поляків прямісінько йому суперечить, то він до його припинення не погодиться на жодні переговори. Оскільки ж він точно так само, як пізніше принц Євгеній, був переконаний, що добра армія є кращим запобіжним засобом від образ, аніж договірні записи чорним по білому, то він зміцнив свої міста, зробив свої полки повночисельними, спрямував посланців до кримського хана та до Порти по допомогу, доручив якомусь Наперському [Narieski] збурити народ у Підгірських воєводствах [Podgorische Woiwodschaften] проти шляхти, пригрозив Литві власним військом під командуванням Подобайла та звелів своєму передовому кінному загонові під командуванням полковника Нечая висунутися до Красного [Krasna]. Нечай, хвацький п'яниця, у березні зазнав нападу Калиновського і був убитий. Калиновський відразу ж просунувся далі, аж до Вінниці, монастирського міста над річкою Буг [Bogflu]. Козаки під проводом їхнього підступного ватажка Богуна порубали кригу в тому місці, де вони передбачали переправу поляків, по тому дали їй за пару ночей слабенько замерзнути і прикрили слабіну криги соломною. Поляки прямцем почали через річку і мали ту біду, що два батальйони під командуванням Тишкевича

[Tuskiewitsch] й Кисіля [Kisjel] потонули. Проте вони переправилися через річку в іншому місці та після зайняття міста обложили замок, що його обороняв Богун. Відтак, тільки-но на виручку наблизився полковник Глух [Gluch] і кілька роїв татар поєдналися з Хмельницьким, Калиновський звелів уночі згорнути табір і, позаяк під час збирання речей через страх та грабіжництво виник безлад і один трошив речі іншого, то він урешті полишив усе напризволяще, щоб стримати наступаючого ворога [спокусою] здобичі, повторив у зменшеному вигляді трагедію під Пилявцями (яка без стійкості Єремії Вишневецького стала б дуже трагічною), кинув підкріплення до Бара й утік до Кам'яця [Kamenjetz], де він справив Великдень дуже бідним коштом на хлібах із коріння і відступив до королівської армії. Хмельницький відтак обложив Кам'янець, щоб, як його звинувачували поляки, здати місто туркам, але був із втратами відкинутий комендантом Петром Потоцьким. 19 травня він [Хмельницький] зняв облогу Кам'яця, щоб вийти назустріч великій армії короля, котру він застав біля поселення Берестечко.

Король 10 квітня знову отримав освячений прапор та меч від папського посланця: польське духівництво і престол у Римі розглядали цю війну як справдешню релігійну війну, і король сам, замість того щоб принагідно з'явитися на театрі воєнних дій, здійснив паломництво до Журовищів [Zarowitsch] у Литві. Врешті-решт 14 травня з 30 000 чоловік найнятих військ і 40 000 чоловік призованої шляхти він прибув до Сокаля, де вже з'ясувалося, що зібратися захотіла шляхта не з усіх воєводств, а з тієї шляхти, що зібралася, частина зовсім не хотіла маршувати далі через Сокаль. Було висловлено також невдоволення німецькими найманцями, нібито вони завжди розташовувалися поблизу короля, відбувалися несенням караульної служби та, з огляду на їхнє жорстоке поводження з денщиками, не були затребувані шляхтою. Канопада в таборі Хмельницького, який святкував прибуття татар і 6000 турків, знаменувала врешті-решт сяку-таку єдність, і армія виступила 15 червня через річку Буг на Берестечко, де Вишневецький завдяки стрімкому переходу здобув над Хмельницьким перевагу в позиції та у зручнішому плацдармі.

І в сутичці, що сталася по тому, Хмельницький припустився очевидної тактичної і політичної помилки. Татари, хоча й налічували, за польськими даними, 100 000—150 000 чоловік, проте, спантеличені незвичайно міцною польською силою, котра, за *Пасторіусом*, не рахуючи обозу, збільшилася до 100 000, за *Рудавським* — до 40 000 чоловік найманих військ і 100 000 шляхти, враховуючи обоз, після ухваленого Хмельницьким розпорядження залишилися майже самі, з домішкою лише небагатьох козаків, стояти на пагорбах лівого флангу, несприятливих для кавалерії. Він же, навпаки, зі своїми козаками, кількість яких разом з українськими селянами оцінюється у 200 000 чоловік, зайняв на правому фланзі замкнене ланцюгами незграбне укріплення з возів. І от поляки, після того як вони першого дня відбили напади татар та подавили їхній перший вогонь, на другий день, а саме 4 липня, вчинили те, що мусив би вчинити навіть простак у воєнному мистецтві: силами найкращої піхоти, підтриманої кіннотою, та більшої частини артилерії вони вдерлися в [лави] татарської кінноти, тоді як Вишневецькому не коштувало особливих зусиль зне-

шкодити незрушній колос — укріплення з возів, а Пишемський [Przyjemski] зі своєю артилерією пречудово перешкоджав зв'язкові татар і козаків. Отак і були татари, ще до того як настала ніч, повністю розбиті; Хмельницький поспішив за ними, щоб по змозі зупинити їх у втечі, але даремно: хан, якого він наздогнав тільки через 5 миль шляху, не хотів навіть озиратися на поле битви і зробив йому закиди, що той у своїх попередніх повідомленнях ханові применшував силу поляків. Хмельницький утішив хана, через слабкодухість якого він мусив побоюватися навіть своєї видачі полякам, грошима, які він одержав із Чигирина, і все ж таки домігся того, що хан залишив йому ще 20 000 татар. Але у Хмельницького все ж залишилася підозра, що хан спокусився на передчасну втечу завдяки обіцянним дарункам поляків¹⁾. Король і справді не допустив, щоб Єремія Вишневецький та Конецпольський переслідували татар; треба було — чулося з його уст та з уст Потоцького — втікаючому ворогові будувати золоті мости, а сили поляків поберегти на козацьке укріплення з возів.

Але цьому укріпленню з возів наступного дня (5 липня) було залишено час, щоб за милу від поля битви під командуванням Джеджалія за відсутності Хмельницького зайняти позицію біля річечки Пляшівки [Piaschowa] за болотами, навіть більше — їм було надано, за порадою короля, перемир'я та проведено переговори, бо ж із ними, мовляв, усе-таки слід було поводитися як із підданими держави [Glieder des Reich], а не з ворогами. Поляки наполягали на видачі Хмельницького й Виговського, здачі всіх гармат, прапорів та клейнодів, зменшенні числа козаків за волею сейму та підпорядкуванні селян поміщикам. Козаки ж, навпаки, настійливо домагалися виконання Зборівських пунктів. Польська шляхта через брак провіанту стала нетерплячою щодо перемовин: вона вимагала наказу штурмувати або затопити табір козаків і переказувала одне одному на вушко, що король начебто хоче порятувати козаків на погибель шляхті. Це звинувачення, як видається, було необгрунтованим: імовірніше те, що король не хотів іще раз виставляти у гру своє вояцтво проти укріпленого табору козаків. Вишневецький бурхливо зажадав 15 000 чоловік піхоти, щоб козаків, які твердо вирішили чинити опір польським домаганням та обрали Богуна замість податливого Джеджалія своїм ватажком і виконавцем рішення, відрізати од шляху відступу, захопивши брід і перешкоджаючи переходові через річку, — король, проте, не хотів бути позбавлений такої кількості військ, оскільки у разі, якби козаки наважилися на битву, це занадто послабило б його армію; виник нібито й обмін міркуваннями, хто саме — шляхта чи найманці мали б зайняти цю небезпечну позицію²⁾, і таким чином, тільки за рішенням військової ради, без відома короля, 3000 чоловік під командуванням Лянцкоронського вирушили вночі на цю позицію. Безсумнівно, король, який уже під час останньої сутички перебував у смертельній небезпеці, боявся над усе відчайдушного опору козаків, якби їм ще й відрізали шлях відступу. Ось чому він різко відказав посланцям шляхти, що тут не сейм, а табір.

Тільки-но козаки виявили Лянцкоронського на цій позиції, вони відразу ж полишили свій ошанцьований табір зі страху, що той підтягне за собою ще більше підкріплення, відтіснили його звідти, штурмували 11 липня 1649 року [am 11 Jul. 1649], згідно з *Рудавським* і *Грондським*, батареї¹⁾, котрими той перешкоджав переправі,

полишили 18 гармат, прапори, тулумбаси [Pauken] та клейноди [Insignien], які Хмельницький отримав від Владислава, і проклали собі дорогу через ще доступне болото за допомогою фашин, бічних решіток від возів, одягу та начиння. Через затримку за цією роботою Лянцкоронський іще застав їхні [козаків] тили, перемолов 6000 чоловік, багатьох загнав у болото, з яких 300 до останньої краплі крові боронилися від Потоцького, не без утрат у стані поляків-переслідувачів. Один із них [козаків] роздобув човна і зумів ним так вправно скористатися, що впродовж трьох годин у нього не влучила жодна куля, аж поки двоє з польського війська не ввійшли у воду й не закололи його, і [Лянцкоронський] звелів перебити 3000 на вузькій переправі біля Дубна. На звістку про втечу козаків до козацького табору, не очікуючи наказу, поспішила королівська армія, надовго забарилася, долаючи та перестрибуючи безліч шанців і ровів та плондруючи все навколо, і тому не встигла прийти на підкріплення Лянцкоронському та заподіяти тилам козаків іще вагомішу шкоду. Серед здобичі трапилися також поштова скринька [Brieftasche] Хмельницького, його кореспонденція з Константинополем, Московію і семигородським Вайссенбургом, а також шабля, передана Хмельницькому Константинопольським патріархом через Коринфського архієпископа. 30 000 талярів пограбували поляки з військової каси Хмельницького. Загалом 30 000 козаків та українців [так в оригіналі. — Прим. пер.], згідно з *Папторіусом*, загинуло у цій битві й після неї¹⁾.

Наступного дня король хотів вирушати, щоб переслідувати вже утраченого з поля зору ворога, — але озброєна й поєднана шляхта всіх воєводств звеліла йому доповісти, що, позаяк король не схотів скористатися нагодою, коли вони були тут і оточення козаків проходило так гарно, то тепер вони не ступлять ані на крок далі. Жодна зручна місцина, подібна до цієї, більше ніколи не віднайдеться, щоб загнати козаків у глухий кут. Закони приписували, що подібна заява шляхти могла бути чинною тільки 2 місяці, якщо небезпеку було відвернено протягом цього терміну. Вони [шляхта] хотіли додому, щоб поєднана в їхньому війську «шляхтська республіка» [Nacken der Republik] випадковістю або наміром не була перерубана одним помахом, а королю залишили вирішувати самому, як довго він ще зі своїми найманцями може триматися в полі. Це донесли королю депутати від шляхти, але ще ущипливіші її слова донесли йому його довірені. Король, говорилося, все ще продовжує, хоча старі міністри повмирили, здійснювати план Влад[ислава] [Vlad.] на погибель шляхти. Він використовує останню для варті і для найкривавіших наступів, тоді як німецькі полки та лінійні частини сидять, склавши ручки, тому вони й налічують набагато менше вбитих та поранених, аніж шляхта. Король нібито жалів їх тільки задля того²⁾, щоб мати змогу нав'язувати закони послабленій шляхті. Він нібито дав ворогам вислизнути, щоб затягти війну і наражати шляхту на подальші небезпеки. Тайкома також польські магнати, мабуть, багато попрацювали над створенням такого настрою шляхти³⁾. Збагачені доходами державних відомств, вони з честолюбства вивели в поле ці полки й роти власними коштами, але виявили, що у разі тривалої війни їхні гаманці потрапили б у колізію, у котрій вони, як завжди, мусили більше зважати на державні доходи.

На це домагання шляхти король не міг дати просто негативну відповідь, як тепер: то було не одне чи інше воєводство, а вся шляхта, що нарікала зі зброєю в руках. Король люб'язно запросив її попрямувати з ним шонайменше до Києва, він сам заради доброго прикладу йшов попереду до Кременця; але шляхта нестримно розпорозувалася — проте вона залишила королю для посилення найманих військ 5000 чоловік (згодна, вибраних з його обозу), яким він задалегідь виплатив тримісячне грошове утримання. Отже, король мав при собі ще 40 000 чоловік; але магнати, яким без нього не слід було б віддаватися, вишукували будь-які підстави спонукати до повернення також і короля.

То, мовляв, дуже тяжко й небезпечно вишукувати та впокорювати козаків аж за Дніпром на таких розлогих пустельних просторах. Частина війни, що залишилася, — витіснення козаків із місцевостей по цей бік Дніпра — можна було б поступово завершити лінійними частинами. Уже й без того хвороби поширилися серед шляхти й серед німців через незвичний клімат, і великі армії в цій висмоктаній ворогом країні зазнали б голоду. Адже, нарешті, й воєнна слава короля, кров'ю здобута під Берестечком, лежить на шальках терезів: і було б доцільніше, щоб король тепер провів сейм та звелів ухвалити посилення й надання грошей для армії. З огляду на це король вимушено доручив командування польськими лінійними частинами Потоцькому і його підлеглому — Калиновському, а [сам] з німцями та магнатами повернувся до Варшави. Зосталися загалом тільки 20000 чоловік з урахуванням наділених маєтками в Україні магнатів.

Уся ця пригода тоді врятувала козаків. Хмельницький ще раз — згодна, завдяки грошам — вибазикав собі в хана декілька загонів татар; козаків він скоро зібрав знову 50 000: тож тепер він стояв у таборі під Масловим Ставом^x), сильний і міцний, немовби й не переживав дня Берестечка. Його циркуляри, розіслані по Україні для піднесення духу жителів, являли собою майстерно виткані взірці політики. Узяттям замку Чорштин на ціпському кордоні [Czorstein an der Zipser Grjnze] емісаром Хмельницького Наперським [Napirski], що сховався під шляхетським ім'ям Коцка [Kotzka], проте був спійманий за руку Краківським єпископом Гембіцьким, він спричинив вторгнення Ракоці в Польщу, через що король мав би поквартитися з поверненням. Нечисленні поляки, що залишалися, були йому не страшні, тим паче тому, що їхній полководець Микола Потоцький уже одного разу за його сприяння мусив навідати Крим. Ще козаки начебто нічого не втратили, окрім як декілька возів, декілька супових казанків та дещо з худоби, яку вони перед тим відібрали в поляків: щастя, мовляв, мігнливе, як місяць, і слід сподіватися, що козакам незабаром знову засвітить повня, тим більше що татарський півмісяць скоро примішається до їхніх прапорів. За повідомленнями молдавського й цісарського резидента в Константинополі, Хмельницький домагався також підмоги турецького півмісяця, щоб через поєднання турецької й татарської місячних половинок ще впевненіше розраховувати на повний місяць удачі.

Найбільше мав Хм[ельницький] остерігатися Радзивілла, який, під'юджуванний особистою ненавистю проти Хмельницького, хотів його занапастити, щоб

перешкодити одруженню його сина Тимофія з молдавською принцесою [Moldauische Dumna] і щоб той не став йому свояком. Набагато менш страшним був йому Потоцький, старий хворобливий чоловік, який невдовзі після відходу короля під час огляду заявив перед Богом і сенаторами, що він не винний, якби з ним трапилося щось лихе, бо з такою маленькою армією він нібито загнаний на бойню.

Хоча спочатку його намір полягав у тому, щоб досягти Хмельницького швидкими маршами похідних колон, але спека тієї пори року, виснаженість тяглової худоби, труднощі переправ через стільки боліт та річок без мостів, що надломали козаків, хвороби й брак продовольства у війську, його власна хворобливість і, нарешті, наказ короля, що він мав би з'єднатися з Радзивіллою та з литовською армією, змінили його план; і він повернув від Павлоцька [Pawolozk] після обопільно кривавої сутички, тим більше що полонені повідомляли про наближення чималі кількості татар, до Фастова, міста архієпископа Київського. Хмельницький залюбки перешкодив би з'єднанню тих армій: він послав Небабу [Njebeda] назустріч Радзивіллою до Лоева, але залишився невдоволений тим, що той був битий з утратою трьох полковників — Півторакожуха, Капусти й Кравченка, — Подобайло був заблокований у Чернігові, а Антон [Anton], так само як Гаркуша [Horkussa] — два інші полководці — були відкинуті до Києва. Архієпископ Косов, Печерський ігумен Йосиф Тризна та міський магістрат разом із залогою покинули Київ при наближенні Радзивілла — городяни прохали про милість і пощаду за те, що вони ніколи не приєднувалися до козаків, а під час заворушень навіть багатьом шляхтянам надавали притулок і рятували життя. Тож Київ був тепер зайнятий польськими військами, жителі обеззброєні, а місто, як запевняють літописи, було, вірогідно, значною мірою спалене — з помсти військам Хмельницького, що наближалися; однак, як удають польські історіографи, воно [горіло] випадково 16-го і повторно 17 серпня.

Тож Радзивілл тепер очікував на Потоцького, який наближався дуже повільно, оскільки смерть через особливу люб'язність до козаків забрала головну приводну пружину війни, їхнього заклятого ворога, князя Єремію Вишневецького просто посеред маршу до Павлоцька. Тим часом Потоцький у жорстокості пішов слідами Вишневецького: спочатку він звелів оголосити амністію в Україні для всіх, хто повертається до плуга, та закликав свої війська до милосердя — проте, позаяк це не допомогло, то у Трилісах [Trylesy], які вперто оборонялися, він віддав життя і майно жителів на поталу солдатам та звелів повісити ватажка козаків Олександренка [Alexandrenko]. Мирні пропозиції Хмельницького відповідно до Зборівських статей він відкинув і 3 вересня з'єднався з литовською армією під Васильковом, хоча Золотаренко суходолом, а Гаркуша Дніпровською флотилією шарпали Радзивілла і мали перешкодити з'єднанню обох армій; проте Золотаренко був битий Калиновським.

Тож коли це об'єднання армій, і особливо близькість хороброго Радзивілла, а потім ще й нещаслива доля, котра спіткала майже кожен виправу козаків цього року, привели Хмельницького до думок про мир, то на Потоцького вплинуло послаблення його армії боями та хворобами, на Радзивілла — посилення Подобайла, який із Чернігова вдерся в Литву, [чим] знову підбадьорив там усіх своїх прибічників

і замкнув оточення навколо Любеча [Lubecz], і на обох [справили дію] зміцнення Хмельницького за допомогою Кара-Мурзи із 40 000 татар та сумнівний результат зустрічі, від якої так залежали доля й недоля Польської держави [des Pohlischen Reichs]. Пропозиції Хмельницького — бо ж йому належить честь, що досі за фальшивими уявленнями сприймалася як ганьба: зробити перший крок до миру, до обопільного наближення через послаблення вимог з обох сторін — були почуті: було послано якогось Маховського до козацького табору, але Хмельницького образили відмовою від уживання гетьманського титулу у зверненому до нього посланні та пропозицією про усунення татар і припинення всякої дружби з ними настільки сильно, що Виговський, писар [Notar] Запорозької військової республіки, доклав усіх зусиль, щоб стримати Хмельницького від різкої відповіді на ці пункти до наступних переговорів. Павло Тетеря і Дан[ило] Виговський мусили поки що зажадати в поляків перемир'я: Адам Кисіль, головний апологет миру, Георгій Глібович [Georg Hlebowitsch], правитель Смоленська, Корвін Госевський [Corwin Gossiewski], стольник Литви, та Мих. Косаковський [Mich. Cossakowski], помічник судді, отримали почесне завдання вести переговори з козаками в Білій Церкві. Але, як здавалося, благословенна година миру ще не досить пустила коріння та ввібрала в себе соку: ще необхідно було поливати її людською кров'ю. Поляки на високих тонах говорили про число козаків, яке належало скоротити до 12 000 чоловік. Не встигла ще звістка про це дійти до козацької громади, як зчинився справжнісінький бунт проти Хмельницького та польських уповноважених. Перший хотів, як гадали, думати тільки про себе і про штабних офіцерів, а просту людину, яку він же сам і виколисав, укинути у старе рабство і найліпших друзів козаків — татар — назавжди від них відвернути. Та перш ніж це мало б статися, ні він, ані польські посланці не повинні були б вибратися звідти живими. Хмельницький мусив мечем та булавою, Виговський — усією силою красномовства запобігти штурмові Білоцерківського замку. Надаремне показувався Кисіль розпаленілому натовпові та прохав про його довіру, бо ж він їхня кість від кості: йому відповіли, що хоча останнє і є правдою, проте його руські кісті вже обросли польським м'ясом⁹⁾. Через військові заходи Хмельницького, котрий поранив найзапальніших заколотників, і деяких навіть убив, комісари буцімто благополучно втекли до польської армії, але їхні вози з речами були сплюндровані натовпом і татарами, які при цьому вигукували: «Laszka bratka, ale losza nje bratka, sakmanka nje bratka», — тобто: «Поляк наш брат, але його кінь не є нашим братом, його одіж не є нашим братом». Хмельницький не проминув вибачити ці дії неотесаної черні як такі, що сталися проти волі вищих посадовців, і наполягати тільки на збільшенні кількості козаків та вилученні статті щодо татар — але позаяк польська армія зі свого табору біля Германівки [Hermanowka] в бойовому порядку, зі зброєю наголо присунулася до околиць Білої Церкви, то він не зміг протидіяти тому, що на бурхливому народному сході були обрані посланцями 12 простих козаків, щоб із запалом наполягати на відновленні чинності Зборівського договору. Тому поляки ще раз відкотилися до Германівки, де прийняли артилерію та укріплення з возів, що саме наспіли, і ще раз помаршували до Білої Церкви. Козаки й татари

цього поселення мужньо виступили їм назустріч, правий литовський фланг під командуванням Радзивілла рішуче вигнав їх у чисте поле, [як бджіл] із пасіки [auz den Bīnehn usern], але правий фланг Потоцького (котрому Кисіль не радив вдаватися до кровопролиття) тільки вовтузився з ворогами і дав їм, коли вони приступили ближче, повний заряд артилерії, який відігнав їх назад у місто. Хмельницький знову вибачив ці криваві випадки свавіллям натовпу й татар, і насправді він і наступного дня, хоч як польські генерали з вищенаведених причин наполягали на негайному наверненні до миру (з чого вони хотіли робити висновок про ширість Хмельницького), мав справу з надто розгнуданим натовпом, щоб навіяти йому мирні настрої на всенародному сході. Тож отак нарешті прийшли до згоди в таких пунктах, що їх *Пасторіус* майже дослівно переклав з польського оригіналу²⁾.

1. Після того як Військо Запорозьке [das Saporoger Heer] і його командувач ізнову слухняно підкоряться королю і Речі Посполитій, їм буде дозволено чисельність у 20 000 осіб. Вони мають бути зареєстровані своїм гетьманом та полковниками і жити в самому тільки Київському воеводстві, але аж ніяк не у Брацлавському й не в Чернігівському, та й у першому тільки у королівських маєтках. Мешканець шляхетських маєтків, якого приймають у козаки, мусить перемандрувати в королівські маєтки Київського воеводства. Він має право це зробити, попередньо продавши свої землі та маєтності, причому його поміщик або чиновники не можуть йому чимось завадити.

2. Реєстрацію 20000 чоловік козаків, які регулярно служитимуть королю і Речі Посполитій, має бути розпочато в найближчому другому тижні після підписання миру й закінчено до Різдва. Матрикул, або реєстр, козаків, який містить ім'я, прізвище та місце проживання кожного, має бути затверджений підписом гетьмана, надісланий його величності та зберігатися в актах Київського замку. Хто вписаний у цей матрикул, користується зі старих прав і вольностей козаків. Хто ж у ньому не значиться, той справляє перед королівськими замками звичні повинності.

3. Польська армія не повинна бути в Київському, козаки не мусять бути розквартировані в Чернігівському і Брацлавському [Braklawer] воеводствах.

4. Шляхта трьох воеводств повертається до своїх маєтків, королівські чиновники — до королівських маєтків і розпорядження та управління ними, проте вони не повинні стягати податків, перш ніж буде закрито реєстр і з'ясовано, хто є козак, а хто селянин. (Міщани й селяни звалися, на відміну від козаків, *pospolitnoje ljadi* [пополитими людьми].)

5. Чигирин залишається у володінні з милості короля щоразу настановлюваного гетьмана — за виявлену ним вірність. Полковники повинні бути в усьому підпорядковані своєму гетьманові^{а)}.

6. Грецькій релігії відновлюються її давні вольності, її єпископські резиденції, церкви, монастирі та всі її будь-коли знесені маєтності; Київська колегія залишається в її теперішньому стані.

7. Амністія для всіх і кожного зі шляхти та київських міщан, котрі водилися з козаками.

8. Євреї мають і надалі мешкати у королівських і шляхетських маєтках та можуть орендувати доходні місця.

9. Татари мають залишити територію держави, і їм заборонено займати пасовища в її межах. Гетьман обіцяє повернути їх до дружби і до послуг Речі Посполитій [Republik]. Якщо це не станеться до наступного сейму, тоді Військо Запорозьке обіцяє, що зречеться їхньої дружби і що виступить походом проти ворогів короля і Речі Посполитої, подібно до оплачуваної армії держави, і захистить кордони, не вестиме консультацій та не укладатиме угод ані з ними, ані з будь-якими іншими зовнішніми силами, і не прийматиме посланців (Грондський), а залишиться у вірній слухняності королю й Речі Посполитій. Як нинішній гетьман, так і його наступник^{b)} з усіма запорожцями повинні бути завжди напоготові до потреби й наказу короля та Речі Посполитої.

10. Реєстрація козаків не може поширюватися на Литву.

11. Із Києва, як резиденції архієпископа й осідку воєводських судів^{c)}, до реєстру має бути внесено небагато козаків.

12. На цих пунктах мають поклястися польські комісари та гетьман разом із полковниками. Польська армія має потім зайняти вказані їй квартири^{d)}, щоб тут же дочекатися реєстрації козаків. Татари повинні відразу ж вирушити додому, козаки — так само розстатися з ними. Від гетьмана й усього Війська Запорозького мають бути відправлені посланці на наступний сейм, щоб подякувати королю й Речі Посполитій за прощення всього скоєного.

Після укладеного миру, присяга на вірність якому після обміну декількома заручниками, що були захоплені обома сторонами, урочисто відбулася 28 вересня 1651 р. перед лицем обох армій на високому помості, Хмельницький трапезував із польськими генералами і мимохідь вилаявся — *Коховський* каже: з п'яного розуму — на адресу Лупула, господаря Молдови; на це образився його зять Радзивілл та розпочав словесний двобій із Хмельницьким, що було залагоджено наступного дня шляхом перепрошування з боку Хмельницького через посередництво Виговського^{e)}. Старий Потоцький, що любляв спокій, ужив усіх заходів, що їх вимагали мирні пункти, і вся держава раділа з приводу миру — що його декотрі спочатку вважали неймовірним, з огляду на велику силу козаків разом і 36 000 польських солдатів.

§ 21. Готування до нових заворушень. Поразка Калиновського у травні 1652 р. Тимофій Хмельницький у Лупула в Молдові та зв'язки Богдана Хмельницького з турками

Узимку за допомогою мішаних комісій, складених із поляків та козаків, Хмельницький, згідно з договором, продирався через осоружну справу реєстрування та відмовляння стільком багатьом тисячам селян, які, звичайно, хотіли уникнути польського ярма. Йому вдавалося стримати будь-яке повстання, хоча він і не міг придушити всяке ремствування. Готові реєстрові списки [Revisionstabellen] він надіслав до короля і циркулярним листом привів польські війська у Брацлавський

та Чернігівський воєводства на зимові квартири. Його авторитет при цьому був такий великий, що жодне поселення не чинило опору; проте тривало це недовго — так ізчинилося майже всезагальне ремствування й нарікання проти Хмельницького, що нібито він уже врятовану Україну знову запродав полякам. Голодні солдати, яким Річ Посполита не видавала регулярно платню, та шляхетні емігранти, які поверталися й хотіли зібрати до купи втрачене, змагалися один перед одним в немилосердному поводженні з народом. Як скаржився Хмельницький по гарячих слідах, вони били козаків, як і селян, забирали в них геть усе, ганьбили жінок утікачів, які серед ними не могли взяти із собою свої сім'ї, після того підпалювали хату та спалювали жінок разом із дітьми. Кожного спійманого козака саджали на палю¹⁾. У цій біді Хмельницький зарадив собі тим, що статтю Білоцерківського миру, згідно з якою кожен міг вибрати собі стан або козака, або селянина і в першому випадку переселитися в Київську область, він поширив також на подальший час після Різдва та після реєстрування²⁾. Та позаяк тепер Київське воєводство стало замалим для всіх тих, котрі почувалися утисненими і хотіли сюди в'їхати, то Хмельницький виклопотав їм дозвіл від великого князя в Москві виїхати на Російську землю й там осісти. Цар дуже добре прийняв цих людей, приділив їм осідки в околицях Белгорода — у напрямку до Кримського степу необжиті, але наділені багатьма природними дарами землі, — та погодився на збереження за ними майже всіх вольностей українських козаків. Так за короткий час із нічого виникли квітучі слободи: Охтирка, Суми, Харків, Ізюм та Острогоськ (або Рибна) [Achtirka, Sumi, Charkow, Isum und Ostrogotsch (oder Rybna)]; під час заколотів Виговського близько 1659 р. вони ще посилилися багатьма прибульцями з України, і так оці 5 слобід перетворилися на рівно стільки ж прикордонних полків, котрі ще й тепер, хоча й ущемлені в їхніх давніх правах, допомагають примножувати силу Російської імперії. Так Хмельницький уже тепер зробив великого князя своїм другом — з поляками він передбачав новий розрив; причина цього полягала в давно наміченому молдавському одруженні.

Через наполегливо продовжуваний план до здійснення цього одруження, напевно, Хм[ельницького] [Schm.] не можна виправдати від звинувачень у марнославстві. Він повторно писав з цього приводу до турецького двору; поляки перехопили один із його листів і не забарилися його листування у приватних справах (яке, щоправда, Хмельницький не міг вести в законний спосіб, тобто через короля й польський сенат, де засідали його заздрісники) видати за згоду з ворогами всупереч Білоцерківському мирові; сам Лупул, який 1651 р. отримав від поляків індигенат [Indigenat], збудоражив небо й пекло, аби тільки через поляків стримати Хмельницького від здійснення його наміру; але Хмельницький подвоїв свої домагання до нього й урешті-решт пригрозив відвідинами 100 000 весільних гостей. Молдавани, які вважали стільки гостей забагато для своїх хатин, настійливо переконували їхнього господаря видати свою дочку, інакше, мовляв, вони хочуть видати її самі. На нещастя, Потоцький мав дуже грубого, нещадного наступника як великого полководця в особі Калиновського, який сам володів маєтками також в Україні й надіслав козакам погрозливе послання за сповільнений відступ деяких шляхетських маєтків. Водночас і тоді польський сейм був зірваний [zerrissen] через

«неповолім» [Niepozwolim] одного земельного посла [Landbote], і щодо Білоцерківського миру не було вирішено нічого. Більше того, 20 січня 1652 р. підканцлера Радзейовського, як свідчить таємна хроніка, — через хтивє догагання короля до його дружини, або, як подавали прилюдні акти, — через скоєні насильства у Варшаві, але як запевняє Радзейовський у листі, що його він написав із Стокгольма Хмельницькому 30 березня 1652 р., і підтвердження цього знаходимо в праці Лінажа^{h)}, — через його колишні таємні стосунки з козаками, котрі впливали з іще розпочатих Оссолінським розслідувань, — був засуджений та змушений до виїзду з країни. Це все дало привід до глухого ремствування серед українців та до їхньої недовіри.

Незважаючи на те, що Калиновський не міг отримати від сейму підкріплення або хоча б тільки виплати жолду [Gold] кварцянням, він усе-таки з усіма військами, які він також стягнув із зимових квартир потойбіч Дніпра, із 6000 чоловік поляків та з 3000 німців — усупереч пораді Пшиємського [Przujemski], котрий радив зайняти табір під гарматами Брацлава [Braklaw], — перемістився на розташовану перед Брацлавом рівнину біля Батого [Batow], де він, саме тому, що це була рівнина, швидше міг бути оточений татарами. Хмельницький теж озброївся та стягнув війська, але поширив чутку, буцімто це люди на допомогу татарам проти московитів. Коли ж він побачив, що його спосіб дій не ввів в оману краще [besser] поінформованих поляків, то звелів запитати в Калиновського: що той, власне, за наміри має зі своїм таборомⁱ⁾? Він, мовляв, дає йому знати, «що його син Тимофій шонайближчим часом попрямує мимо цих країв на Молдову, а позаяк весільний почет не вирізняється вишуканою поведінкою, то він йому ні за що не може ручатися». Дядькові Калиновського, котрий підвів до нього війська з місцевостей потойбіч Дніпра і як на квартирах, так і на марші вчинив нечувані жорстокості, Хм[ельницький] надіслав відрізаний кінський хвіст і мотузку, сплетену з кінського волосся, на знак своєї майбутньої помсти. Коли Нурадін-султан [Nuradin Sultan] зі своїми татарами завдав удару по польському передовому розвідувальному загоні, то Калиновський для виправлення своєї помилки хотів податися назад до Брацлава [Braclaw]. У той час, проте, як татари напали на кінноту ар'єргарду, привели в сум'яття й кинули [її] на польську піхоту, через що та була змушена вести вогонь по власних, перемішаних із татарами земляках^{k)}, — Тимофій зі своїми козаками прокрався в ліс поперед передового загону, підпалив посланий наперед польський обоз [Bagage] і там же повбивав усіх із німецької піхоти, котрі хотіли втекти до лісу. Цим маневром він загнав поляків між двох вогнів, тож, зважаючи на близькість річки Буг, яка перешкоджала відходів вбік, генерали і все, що ще уникло смерті, мусили здатися. Козацькі полковники^{l)} через підкуп Карач-бея [Karazbeg] як старшого з мурз та через обіцянку султанові Нурадіну багатой здобичі в Поділлі, певно також Кам'янецької фортеці, довели тут справу до того, що той за певну суму грошей, яку татари інакше отримали б за звільнення бранців, погодився на замордування всіх полонених поляків. Яка нам із того користь, казали козаки, якщо колись поляки повернуться з татарського полону тільки ще лютішими проти нас і мстивішими, подібно до Потоцького? Завойовану звитягу може бути довершено й обернено на користь тільки через погибель усіх. Отже, таким

чином, згідно з *Грондським*, варварська різанина тривала цілі 3 дні. Тільки 10 знатних поляків завдяки особливій приязні татарських мурз були вирвані з лабетів смерті.

Ця битва стала кличем, за яким негайно були погнані з України всі шляхтичі та їхні управителі. Татари почали прочісувати Польщу вздовж і впоперек, вся держава сповнилася страхом і риданнями; вже у Варшаві готувалися тікати на плотах до Гданська. Поляки мусять тут визнати^{m)}, що Хмельницькому було б легко або повністю придушити Польську державу та віддати її на поталу туркам і татарам, або ж самому заподіяти в її серці рани, через які вона століттями спливала б кров'ю, якби тільки Хмельницький відклав марш на Молдову та всю свою козацьку і татарську потугу завернув на Краків та Варшаву. Великий чоловік був надто чесний для цього! Він звелів своєму синові вирушати в Молдову й відбути вінчання в Яссах, — а він сам вважав себе змушеним татарами, згідно з даною їм козаками під Батогом [bey Batow] обіцянкою, здійснити облогу Кам'янця [Kaminiek]. Певно, що в нього не було справді серйозної причини для цієї облоги: його намір не сягав далі охоронної армії [Observations-Armee], щоб прикрити вінчання свого сина, — тому й дозволив він невдовзі відігнати себе гарматами фортеці. Татари, вочевидь, помітили цю його байдужість і вже тоді виказали йому знак свого невдоволення.

Тим часом на 23 липня було призначено скликання польського сейму, щоб порадитися про оборону держави. Тут було ухвалено (оскільки шляхта не могла бути так хутко призвана і це допоміжне джерело мало бути приборежене до останньої миті) створення так званої польової сторожі (miles agrarius), для чого з певної кількості ланів мусила виставлятися людина. На сеймі Ієроніма Радзейовського було оголошено зрадником батьківщини на підставі перехоплення Визицьким [Wyżicki] його гінця Ясенського [Jasienski] та його вже раніше згаданого листа до Хмельницькогоⁿ⁾, в якому він тому доповідав, що його шведська величність найближчим часом хочуть піти війною на Королівство Польщу і запрошують його, Хмельницького, та князя Семигороддя до тіснішого зв'язку. Дивно, що Карл XII після стількох років знову вхопився за план Христини [Plan Christinens] і робив з козаками спільну справу, — але тоді він не натрапив на хороброго і серед своїх бойових побратимів дуже поважаного Хмельницького. З усього цього можна легко передректи спосіб, у який були прийняті посланці, що їх Хмельницький послав до сейму, аби вибачити крок, до якого Калиновський змусив його сина. Він звелів серйозно заявити^{o)}, що в його сина хочуть відібрати землю, воду й траву, — все, чого навіть сам Бог не позбавляє злих так само, як і смиренних. Якщо ж люди з весільного почту у своїй самообороні зайшли надто далеко, то він вибачається за них. Він надіслав також листа, якого він перед тим написав Калиновському і який фігурував ще після його смерті. Поляки хотіли в цьому посланні вбачати лише, що Хмельницький має їх за дурників, та відпустили посланців без відповіді. На друге лише настійливе послання того сенат затвердив комісарів для переговорів про мир, які повинні були вирушити до [гетьмана], а саме — Зацвіліховського та Чорного [Sachwilichowski, Tscherni]. Їхні заяви видавалися зовсім не узгодженими із зазною під Батогом [bey Batow] поразкою. Хмельницький мав без жодних розмов

урвати всі стосунки з татарами й віддати свого сина Тимофія в заручники. Украй роздратований, ляснув Хмельницький по шаблі. «Зачекайте, — вигукнув він, — ви не маєте більше знушатися з мене, ви, поляки! Я знаю, що ви пускаєтесь на мою погибель — але саме цим ви тільки унеможливуєте моє зречення від дружби з татарами. Як можете ви мого сина Тимофія вимагати в заручники? Я маю його розлучити з його молодю дружиною? Мій інший син замалий для застави. Скажіть вашому королю, що він, якщо хоче миру, повинен присягнути на Зборівських пунктах, які я Вам, полякам, прописав із шаблею в руці».

Що польська віповідь на це полягатиме у громовій гарматі і у свистові оголених на смерть шабель — те Хмельницький міг передбачити. Він знав також, що Радул, князь Волощини, підбурює проти Лупула і проти юного Тимофія як при Порті, так і при князі в Семигороді: адже Тимофій начебто вже під час весілля промовив, що він зуміє в Порті викупити собі Молдову, принаймні волоська дружина секретаря [господарської канцелярії] Лупула — Штефана [des Lupulischen Sekret rs Stephan] — повідомила про це на свою батьківщину. Радул висловив своє занепокоєння честолюбному князеві Семигородя Георгію Ракоці, поставив за мету його домагань згадані скарби Лупула і виставив моторного Тимофія, котрий ставав занадто могутнім, небезпечним сусідою, що міг би стати ще небезпечнішим, якби від турецького двору отримав ще й Волощину. Ці подання були почуті, молодому Хмельницькому на майбутній рік загрожувала буря [Sturm], що її старий Хмельницький, напевне, передбачав. Тож він не тільки спорядився сам проти поляків (які, згодом, Радулом і Ракоці теж були прилучені до таємниці, бо ж і Ракоці, згідно із записом 1655 р., за ці та інші в сукупності надані королівству послуги був удостоєний індигенату), але й вирішив також, за таких критичних обставин, підпорядкувати себе та Україну турецькому протекторатові. «Коли, — розповідає літопис, — Миргородський полковник Гладкий і якийсь собі Гуляницький дорікали йому за те й нагадували, як то непристойно, що він, християнин, нібито хоче їх за продати в турецьке рабство, — то він звелів Гладкому стягти голову, а Гуляницького запроторити в монастир». На прикладі цього жорстокого вчинку, що не робить Хмельницькому честі, можна, між іншим, помітити спосіб використання військового послулу та авторитет Хмельницького, який він підтримував, незважаючи на невдоволення його союзом із турками, котре, за повідомленням поляків, панувало також серед неприлученого до унії духівництва, — але також можна помітити й настирливу наполегливість, із якою він продовжував іти одного разу наперед накресленою дорогою.

§ 22. Поразка Стефана Чарнецького. Смерть Тимофія Хмельницького в Сучаві. Підтвердження Зборівських пунктів у Жванці. 1653 рік

В оборонному альянсі з Туреччиною Хмельницький прорахувався. При турецькому дворі за часів правління іще молодого Мухамеда IV панували безладдя й анархія, і завоювання Кандії [Candia] привертало увагу дивану більше, ніж північні

справи. Тож Хмельницький мусив шукати всілякої допомоги проти ретельно скомбінованих планів своїх ворогів тільки в собі самому та в дружбі з татарами. Хоробрий, як для свого часу й місцевості, Рішельє, розумний дотеперішній посередник між козаками й поляками Адам Кисіль, воєвода київський^{р)}, вже помер. Тоді король Казимир ще взимку звелів вправному полководцеві Стефану Чарнецькому з 15 000 чоловік удертися в Україну, щоб, як повідомляє літопис, скористатися з вищезгаданих розколів, що сталися між козаками, та втихомирити Україну, перш ніж іще не змогли себе показати серйозним чинником шведи, конференція з якими 21 лютого 1653 р. зазнала краху у спосіб, що загрожував війною. Чарнецький завоював декілька населених пунктів, перш ніж Хмельницький устиг удатися до оборони; під час штурму Монастирища він дістав поранення — ця обставина й брак гармат, а також сувора пора року спричинилися до того, що він не зміг вистояти проти численного козацького війська під командуванням Богуна й залишив йому свій обоз та багатьох поранених.

Невдовзі після Чарнецького також Радул зі своїми волохами і полководець князя Ракоці — Янош Кемень [Johann Kem ny] із 15 000 чоловік семигородців^{q)} з'явилися в Молдові та з першого ж наскоку погнали Лупула разом із його зятем в Україну. Старий Хмельницький мусив пильнувати за королем Польщі, котрий озброювався заново, — однак він дав стільки військ, без скількох тільки міг обійтися, своєму синові та тестеві на підмогу; і наказний гетьман, або генерал-лейтенант (бо цей титул одержував той полковник, якому доручалося головне командування над кількома полками під час військового походу), Федоренко виявився настільки вдалим^{r)}, що вщент розбив Кеменя під Яссами і знову посадовив Лупула на його престол. Проте й Ракоці не був тим чоловіком, що дозволяє собі скоро відмовитися від якогось наміру. Він і Радул звели наклеп на козаків при турецькій дворі, що нібито вони на своєму зворотному шляху жорстоко спустошили країну, і в нестійкому дивані спричинили призначення колишнього секретаря, що служив Лупулові, — Стефана Мунтянського [Stephan Metianszki] господарем Молдови, посадження якого на престол було доручено Радулові й Ракоці.

У той час як король Польщі дуже повільно стягав до купи ухвалене торік суспільними станами посполите рушення і ще у вересні перебував у Лемберзі [Львові], де також дав аудієнцію російському послові^{s)}, з'явився інший полководець семигородського князя, на ймення Стефан Петкі [Stephan Petki], виграв битву в молодого Хмельницького та змусив його разом із тещею і згаданими скарбами тікати до Сучави. Сам Лупул обрав дорогу до Хмельницького в Україну — і тут нібито обидва направили до короля, який усе ще стояв біля Глинян [Glinian], гінців: із проханням першого — про допомогу, а останнього — про мир за Зборівськими статтями^{t)}. І те й те однаково безплідно! Гірше з тим — Казимир перекинувся до їхніх ворогів та послав 4000 чоловік легкої кінноти на підмогу тим, котрі здійснювали облогу [Сучави], за що витребував їхню співучасть проти Хмельницького. Упродовж півтора місяця обложені проявляли всі чудеса хоробрості. Сама дружина господаря [Молдови] запалювала всіх на героїчний опір. Мужні семигородці [трансільванці]

не боялися жодної праці чи небезпеки, але штурм бастіонів, що їх боронили козаки, видався їм не до снаги. Хмельницький мусив звіддалік споглядати облогу, оскільки його увагу займала королівська армія, яка вже просунулася до Бара, поступово пробивалася далі й очікувала вершини свого бойового щастя під Сучавою. Татари й цього разу показали себе друзями, як то змальовує Овід [Ovid], котрі при нещасті змінюють свою міну; вони не дали себе спонукати до участі у протистоянні. Тож і вирішило долю фортеці одне гарматне ядро: воно влучило в Тимофія Хмельницького. 9 жовтня Сучаву було здано: козаки отримали право вільного відступу — вони також нібито могли забрати з собою все, що принесли: свої прапори та рушніці вони повинні були, відходячи, покласти до ніг переможців, присягнути на вірність королю Польщі та Речі Посполитій, затим знову отримати прапори і зброю та просуватися до королівського табору. Але помилку було допущено в тому, що для них було виділено замале супроводження польських кіннотників під командуванням ротмістра Могильницького [Mogielnicki]: бо ж козаки, які лжеприсягу полякам, немовбито у просту відплату, не вважали злочином, забули свою клятву, розсіяли свій конвой і з мертвим тілом [колись] сповненого надій Тимофія та із закутим у кайдани Могильницьким прибули до згорьованого батька.

Тепер і 10-тисячна семигородсько-волоська армія під командуванням Міх. Мікея [Mich. Mikej] (який за це разом зі своїм князем Францом [Ференцом] Ракоці, потім із Францом [Ференцом] Редеї, Яношем Кеменем, Стефаном Петкі отримав право на здобуття громадянства [Indigenat] в Польщі) могла поєднатися з королівською, яка в кінці жовтня продовжила свій марш до Жванця в Україні й тут отаборилася. Тим самим було заповнено прогалину, заподіяну порою року та браком провіанту, особливо серед німецького пішого люду. Навпроти, Хмельницькому вдалося знову отримати допомогу татарського хана, з якою він потім і оточив короля у Жванецькому таборі. Швидкі напади татар змусили короля вдатися до його звичайного допоміжного заходу — порятунку шляхом підкупу хана, і задіяння Мікея тут теж дуже допомогло. Насправді того вимагала політична система татар, якій вони залишалися навдивовижу вірними: ніколи не давати жодній із протиборчих сторін стати занадто могутньою, щоб не мати з нею клопотів і завжди мати нагоду вилазками та військовими послугами витискати гроші від тієї чи іншої сторони. І цього разу вони схилилися до партії слабкішого та уклали з королем мир, ще тісніше зав'язаний через [наявність] заручників (Лянцкоронського та Оссолінського [Lanzkoronski, Osselnicki]). Для годиться вони зажадали для своїх соратників, козаків, дотримання Зборівських пунктів. Але потай вони прислухалися до плану короля, за яким козаки найближчим часом мали бути цілковито уярмлені, включені до польських військ, а потім московити мали зазнати нападу об'єднаної польсько-татарської армії і татарам мали бути повернені Астраханська й Казанська держави. Про це вважають слушним повідомити літописці. *Коховський* теж навіть не заперечує цього¹⁾, і історія це підтверджує. За *Грондським*²⁾, саме король дозволив татарам, немовби для передчуття здобичі, що її можна буде взяти з Москви, упродовж 40 днів вдиратися в області козаків із набігами в Московську [землю] та забирати невільників, щоб тим самим,

з огляду на перших, нібито покласти початок майбутньому дотриманню Зборівських статей! Але татари зловжили отриманим дозволом у такий спосіб, що застерігав того, котрий їх цим дозволом наділив: вони нищпорили у Волині [Vohlynien] та Литві й накоїли більше біди, ніж її спричинила вся козацька війна. Тільки в самій Волині вони зірвали близько 70 велелюдних шляхетських весільних зібрань, а загалом від них потерпіло близько 5000 шляхтичів, король, повертаючись назад, бачив полум'я подільських сіл, підпалених татарами, вони навіть вдали, ніби хочуть перезимувати в нижніх польських воєводствах, якби їм серйозно не пригрозили спішно стягнені польські полки. Хмельницький, як споглядач цих подій, прибрав собі личину покори: нібито сам не наважуючись послати до короля гінців, він звелів тільки через польських генералів запропонувати надіслати нових польських комісарів для надання чинності Зборівським статтям. Тим часом він з усією ретельністю працював над тим, щоб відтягти татар від їхнього нового альянсу. Вищезгаданий принцип татар і обіцяні річні субсидії, що в татар називалися «арач» [Arasz], зводили нанівець його намагання. Отже, Хмельницький, щоб порятувати себе й Україну від неприємної йому та козакам переміни, мусив удатися до іншого засобу — того засобу, що до нього вже торік схилилися духівництво, Гладкий та багато хто в Україні: він мусив кинутися в обійми своїм єдиновірцям — московитам, які тепер, за правління Олексія, стали жвавішими й страшнішими. Хмельницький тут справді пройшов дуже близько від самодержавства над Україною; тільки один-єдиний рік відокремлював його від цього. Якби він зміг перечекати рік — Карл Густав удерся в Польщу: тоді козаки мали б найліпшу нагоду стати незалежними. Здається, однак, що обережність не дала Україні шансу на незалежне існування.

Третій період.

Україна поділена між росіянами і поляками, але козаки здебільшого під російським пануванням від 1654 р. до новітніх часів.

Перший підрозділ: від 1654 до 1733 р.

Відокремлення власне запорозьких, або січових, козаків від українських козаків та, як наслідок, зміна головнокомандування. Козаки стають небезпечними для Російської держави [dem Russischen Reiche] через урізання їхніх привілеїв та спричинену цим хиткість, і Мазепа виступає союзником Карла XII.

§ 1. Історія і передумови підпорядкування Хмельницького московському захистові. 1654 р.

У той час як польська шляхта на сеймі 1654 р. зробила королю дуже невічливі закиди щодо його тривалого перебування в Лемберзі [Львові] і щодо відпущення козаків із Сучави — нібито він тільки пильнував за майном Тимофія, щоб розподілити його серед своїх мазунчиків, — Хмельницький ще до кінця 1653 р. зібрав свою старшину та полковників і поставив перед ними запитання: чи вони хочуть радше

слухатися католицького короля та жити у дружбі з магометанами, чи бути захищеними православним могутнім монархом? Відповідь усіх можна було передбачити. Григорій Гуляницький [Gregor Huljanitzki] (саме той, котрий уже 1652 р. радив здійснити цей крок, але тоді ще поплатився за це перебуванням у монастирі) з деякими іншими [особами] виїхав до Москви, щоб подати цареві рішення Хмельницького. Відразу ж боярин Василь Васильович Бутурлін у супроводі декількох придворних був посланий в Україну — з такою покваліфікацією, що не могла не видати радість царя Олексія з цієї нагоди. Хмельницький по тому знову скликав своїх старшин до Переяслава на свято Богоявлення 1654 р. та доповів їм про нову оборонну справу. Усі погодилися; російський представник [der Russische Minister] підписав усі умови, які вимагалися; тож усі міста й села [Dörferweis] склали присягу вірності, звеселялися й торжествували та обіцяли самі собі спокійне безкривдне життя. Щоб посилити добрий настрій, Бутурлін роздав соболеві хутра та інші дарунки. 17 лютого верховний суддя Михайло Богданович та Переяславський полковник Павло Тетеря виїхали з деякими товаришами або простолюдинами [mit einigen Towarischtschen oder Gemeinen], щоб доставити цареві урочистий акт вірнопідданства і, навпаки, забрати акт підтвердження всіх привілеїв, що їх вони отримали від великих князів литовських або польських королів і частково також під час перемовин із царським представником. Витяг з цього примітного акта уміщено в рукописному літопису. Примітний він тому, що показує той масштаб, за яким можемо оцінювати поведження російського правителя [des Russischen Regenten] з козаками. Адже це манера кабінетних учених — піклуватися також про моральність всесвітньо-історичних подій, котрі розігруються в театрі отих подій, — тим ретельніше, чим менше вони часто-густо самі їх творять. Ми це робили і стосовно більш аристократичного уряду Польщі; тому такий самий підхід ми мусимо зберегти і щодо монархічного уряду Росії. Зміст цього акта, отже, такий^{a)}.

1. Козаки мали самі судити себе за їхніми правами (і то були права Магдебурзькі, які допускали коротке тривання процесу як у справах торгівлі, так і військових) через посередництво їхніх старшин і товаришів [Towarischtschen]. Якщо в одному поселенні було лише троє козаків, то двоє з них мали бути вповноважені судити третього. Жоден боярин і жоден царський чиновник не повинен був утручатися у справи їхньої юстиції.

2. Майно козака мало бути священним, залишатися вдові й дитині. Взагалі, надані козакам та українцям литовськими великими князями й польськими королями привілеї мали бути чинними і суворо дотримуватися.

3. Митрополит [Metropolik] Київський повинен був перебувати просто під благословенням архієпископа Московського, але не під його судочинством.

4. В українських містах і селах, які були не цілковито зайняті козаками, мали бути поставлені російські чиновники, щоб у міщан та селян — але в жодному разі не в козаків — збирати податки грошима й збіжжям. Із цих доходів мали винагороджуватися 60 000^{b)} реєстрових козаків річною платнею у 3 карбованці.

5. Гетьман мав користатися річним утриманням у 1000 дукатів і понад те доходами з Чигирина. Обозний, або фельдцейгмайстер [«Obosnii oder Feldzeugmeister»], зі своєю артилерією повинен був зайняти в Корсуні свою штаб-квартиру; решта старшини — полковники, полкові старшини, отамани й хорунжі — мали отримувати певні річні доходи згідно з їхнім рангом.

6. Гетьман не повинен був приймати іноземних посланців, а мав би спрямовувати їх до царя. Тим паче він сам без царського наказу не повинен був направляти послів за кордон.

7. Із кримським ханом він не повинен був водити товариство, а тільки мирно з ним жити, щоб татарам не хотілося вдертися в Малоросію (цю назву, отже, повинна була прийняти Україна).

8. Після смерті гетьмана новий мав бути обраний козаками з їхнього середовища і вказаний цареві, щоб Його Царська Величність приликала його до себе й удостоїла командирською булавою, прапором та затверджувальною грамотою^{с)}.

Дуже примітну обставину про схиляння козаків розповідає нам Катерина II у своєму указі про скасування Січі. У багатьох польських війнах буцімто було упущення зі зміною тієї частини козаків, що була призначена для охорони островів. Ті згодом побудували Січ (а саме на Микитиному острові, за 30 верст від попереднього острівного осідку Томашівки) або ж село з постійних хат. Зазвичай цим охоронцям заборонялося брати жінок та дітей із собою, щоб вони справляли свою службу пильніше й менш обтяжено і щоб у разі татарського нападу їхні близькі не наражалися на небезпеку. Оскільки вони не були змінені, то звикли до неробського холостяцького життя, зробили з того закон, більше не покидали свою Січ та не поверталися в Україну. Вони приймали у свої лави молодих шибайголів, які до них часто прибігали. У 1654 р. при схилянні України їх було ще не так багато; тому коли Бутурлін запитав Хмельницького, чому він не взяв присягу і в цих острів'ян, — то Хмельницький відповів, що вони, мовляв, аж занадто бідні й незначні.

Отаким чином воно й було укладене — це оборонне об'єднання, одне з найважливіших здобутків російської влади. Так без помаху меча була звоєнована країна, що розмірами дорівнювала цілому королівству. Так на оборону Росії були поставлені 60 000 осіб хоробрих піхотинців, які царській скарбниці не коштували жодного гелера. Нові оборонні відносини обіцяли бути тривалими й міцними. Московський двір за царювання Олексія раптом почав піддаватися завойовницькій сверблячці — яке бажане поле для козацької відваги! Релігія була однаковиська; мови, походження нічим суттєвим не різнилися. Тим більше викликає подиву, що союз між Велико- і Малоросією, котрий видається таким природним, ще так часто розривався і що часто-густо поновне його з'єднання та зміцнення ще коштувало деяких років та деяких потоків людської крові, поки нарешті панівний у дусі російського уряду імператив не розшматував республікансько-військову конституцію та породжену цим волелюбну затягість козаків і закинув вибудовані з ними договори до старого мотлоху.

Література [примітки Й.-Х. Енгеля]:

[Прим. до § 17]

^{k)} [Грондський]. С. 99.

^{l)} Останнє є імовірнішим. Оскільки в подальшій війні проти поляків Хмельницький знову залишив її сидіти, а Тимофій Хмельницький, її ворог (імовірно, син від попереднього, законного шлюбу), звелів її схопити та повісити. *Грондський*. С. 248.

^{m)} Коховський. С. 107.

ⁿ⁾ Грондський. С. 90.

^{o)} За Юзефовичем, Хмельницький [Chm.] уже в жовтні 1648 року перед Лембергом [Львовом] мав при собі 15 000 румельських турків [Rumelische Türken]. Тож видається звичайнісіньким накладом те, що це турецьке послання було буцімто відповіддю на заяву Хмельницького [Chm.] щодо верховного владарювання над Україною, яку він передав султанові через Джалалія [Dsiadidaly]. *Коховський*. С. 111.

^{p)} *Коховський*. С. 108.

^{q)} *Грондський*. С. 99.

^{r)} Хмельницький супроводив ці вимоги усною погрозою, що він урешті-решт не потерпить в Україні жодного шляхтича, якщо шляхта не цінуватиме козаків вище та не буде слухнянішою королю. *Пасторіус*. С. 301.

^{s)} С. 40. Ita penitus virilem animum istis crepundiis captum esse, parum credibile fuit. Prorsus vt certam conjecturam facere non liceat, quid illum adeo ferocem tunc reddiderit.

^{t)} *Пастор* [iyc]. С. 289.

^{u)} Isti confessui in quibusdam auctoritas comitalis conceditur. *Past. hist. plen.* С. 292.

^{v)} *Pastor. hist. plen.* II. С. 3–4.

^{w)} Згідно з *Пасторіусом*, був то саме хан Іслам-Гірей, якого Хмельницький колись спіймав, доставив до Владислава [Vlad.], але той його відпустив. II. С. 60.

[Прим. до § 18]

^{x)} *Лінаж*. С. 163.

^{y)} *Лобциньський* у своїй смиренній простоті гадає, що цей дощ зійшов від чаклунства козаків.

^{z)} Хмельницький у подальшому (Annales ad annum 1655. Період III, § 3) закидав ханові: татари, мовляв, від часів Зборівського договору не були щирими щодо козаків. Адже під Зборовом вони вимагали спіймати короля й доставити його до Криму (щоб хапнути за нього добрий викуп), але ж намір козаків сятнув лише до тієї міри, щоб війною стримати шляхтичів від мордування селян та вибороти давню вольності козаків.

^{a)} Цим істотним визначенням виручає *Грондський*, С. 100. Решту написано в *Пасторіуса*, II, С. 107 і далі, та в *Шерера*, pièces justificatives. С. 236.

^{b)} Так подає *Островський* дослівно. Але *Пасторіус*, сам настоятель собору і Protonotarius Apostolicus, перекидає цю статтю таким чином: «Ratione unionis tam in regno, quam in M. Duc. Lithuaniae tollendae, item ratione libertatum & jurium ecclesiae ritus Graeci bonorumque ad eam antiquitus pertinentium prout cum Metropolita Kiewiensi & Spiritualibus Graecis in proxime futuris Comitibus transigetur, ut transactio illa valeat,

& quaelibet pars suo jure & libertatibus fruatur, Rex concedit, eidemque Metropolitanae locum in senatu permittit». Антоній Селява [Anton Sielawa], титулярний уніатський архієпископ Київський і водночас Полоцький, через загрозу життю мусив жити в Тикочині [Tykoczin] та помер 1655 р.

^{c)} Hist. belli Cosacco-Pol. С. 68.

^{d)} Увесь пасквіль, але позбавлений дотепності, наведено у *Грондського*.

^{e)} Compendium Consiliorum Cancellarii Magni.

^{f)} Rebellioni Cosaccorum studio quaesitas causas ex convulsione pactorum cum vicinis.

^{g)} *Коховський*. С. 167.

^{h)} Радзейовський у *Лінажа*. С. 193. [Radzieiowski bey Linage]

[Прим. до § 19]

ⁱ⁾ Руські селяни ще з часів їхніх давніх київських та галицьких національних князів утвердили свого роду право вільного пересування. *Бюшинг*. — Т. IX. — С. 432. [Büsching IX. S. 432]

^{k)} Охотные войска [Ochotnaja wojska].

^{l)} *Коховський*. С. 150.

^{m)} С. 208. Він навіть виставляє напоказ листа хана, в якому той відраджує Хмельницького від пияцтва.

ⁿ⁾ Тепер діяльність Хмельницького, як видно, сягала Стокгольма. 1650 р. туди прибув татарський посланець із завданням, щоб Христина для зміцнення дружби з ханом зволила послати когось до Криму. У Польщі це було записано на рахунок Хмельницького. *Пуффендорф* [Puffendorf]. Шведська історія війни [schwed. Kriegsgeschichte]. Т. XX. § 57. *Рудавський* [Rudawski]. С. 65 і 66.

^{o)} Hist. plenior. I. С. 162.

^{p)} Згідно з *Пасторіусом*, тільки всередині їхніх кордонів.

^{q)} Ця назва походить від «gestis» — «мотузка», тому що за недотримання розпорядження передбачалася страта.

[Прим. до § 20]

^{r)} Цей закид ханові літопис робить цілком неприховано.

^{s)} *Пасторіус*. Т. II. С. 208.

^{t)} *Коховський* звинувачує Богуна, що той спочатку з кількома довіреними під приводом рекогносціювання нібито хотів був накивати звідки п'ятами, і вся решта армії була змушена до подібного. *Пасторіус* розповідає, що, коли Богун виступив проти Лянцкоронського, серед козаків запанував переляк, і вони безладно повтікали.

^{u)} Згідно з літописом — навіть 50 000. Але це описка навіть і не узгоджується із даними поляків.

^{v)} *Грондський* запевняє, буцімто король заявив, що не гідно задля поразки селян проливати шляхетну кров його німецьких військ.

^{w)} Також тоді ще при королі дуже впливовий віце-канцлер Ієронім Радзейовський, за його словами, начебто багато зробив для того, щоб шляхта не йшла далі, а король відступив. Принаймні 1652 р. він намагався переконати в тому Хмельницького. *Коховський*. С. 337. Таким чином, хоча *Радзейовський* не схвалив плану Оссолінського (*Лінаж*), проте завжди добре ставився до козаків.

^{x)} Грондський зводить його силу тільки до 40 000 чоловік, серед них 2000 татар.

^{y)} Грондський. С. 203.

^{z)} Пор. Коховський: С. 294; Грондський. С. 211.

^{a)} «Tribuni sub imperio Ducum, quos Regia Majestas exercitui Cosaccorum praefecerit, sunt». Так у Пасторіуса. Але як сильно Коховський перекручує цей пункт: «Magistratus minores ex commendatione fidei meritorumque surrogabuntur a Ducibus Regni in omnibus dependendo».

^{b)} Котрі, згідно з Грондським, мали призначатися королем за рекомендацією і поданням козаків.

^{c)} quo pacatius termini judiciales peragi possint. Грондський. С. 212.

^{d)} Потойбіч річки Горинь (Грондський). Nec unquam exercitus Polonus ad quartiria ultra hunc fluvium coilocetur.

^{e)} Коховський: С. 297. Пасторіус: II. С. 297. Рудавський оповідає про те, що поляки нібито напилися й посягнули на життя Хмельницького, який, одначе, встиг намастити салом п'яти.

[Прим. до § 21]

^{f)} Грондський: С. 240.

^{g)} Звідси, ймовірно, проросло звинувачення Коховського, буцімто Хмельницький надіслав список із 20 000 чоловік, а на ділі записав 40 000.

^{h)} Наприкінці цієї книги.

ⁱ⁾ Літопис [Annalen].

^{k)} За іншими, менш вірогідними повідомленнями, між Калиновським та кварцянями виникла розбіжність, і німці за наказом першого обстріляли останніх.

^{l)} Насправді Пасторіус каже це про Хмельницького та Виговського, які були зовсім не проти.

^{m)} Рудавський. С. 105; Кох[овський] С. 333 і 347.

ⁿ⁾ Залуський. Епістоли [Zaluski epistolae], II. С. 548.

^{o)} Літопис.

[Прим. до § 22]

^{p)} Літопис робить його нащадком давнього київського боярина й полководця Святольда [Swatold], який жив у 1128 р.

^{q)} Міх. Лебрехт. Семигородські князі [Mich. Lebrecht. Siebenbürgische Fürsten], II. С. 239. Германнштадт [Hermannstadt], 1792. 8.

^{r)} Коховський, С. 368, приписує турецькому комісарові погамування ворожнечі й спонування об'єднаної армії до повернення назад.

^{s)} Ці посланці, згідно з Коховським, говорили вже не про книжкові образи, а про вольності України та скасування унії, тобто вже тоді справляли вплив на внутрішні польські справи, певно не без пожадання України.

^{t)} Рудавський, С. 127. Кох[овський], С. 325.

^{u)} С. 405.

^{v)} Коховський наводить той факт, що хан тільки попросив пробачення за те, якби непогамовні ногайці десь би там попустували.

[Прим. до: Третій період, перший підрозділ, § 1]

^{a)} *Грамота* є настільки важливою, що ми вміщуємо тут також витяг із праці пана надвірного радника Шльоцера «Додатки до новоствореної Росії» (Рига і Лейпціг, 1770. — II. — С. 423), який він сам зробив у будинку графа Розумовського з достовірного списку, щоб порівняти з витягом із літопису.

«3 березня 7162 року (тобто 17 лютого 1654 р.) під [владарюванням] царя Олексія Михайловича гетьман Богдан Хмельницький разом з усіма Запорозькими військами, старшинами та жителями Малоросії, позаяк поляки утискали їх у їхній вольності і грецькій релігії, після того як вони вже відбули переговори за [правління] ц[аря] Михайла Федоровича і патріарха Філарета, на вічні часи пішов під російське панування і під тією ж самою датою домігся певних пунктів капітуляції (статей), що їх урегулювали боярин і намісник Казані князь Олексій Микитович Трубецькой, боярин і намісник Твері Василь Васильович Бутурлін, окольнічий і намісник Кашири Петро Петрович Головін і думний дяк Алмаз Іванов із запорозькими посланцями Михайлом Богдановим та Павлом Тетерею, а 27 березня 7162 року (13 березня 1654 р.) схвалив і підтвердив сам цар.

Ці статті стосувалися:

1. Свободи нації обирати собі гетьманів, полковників, сотників та решту старшини із своїх же земляків і подавати на затвердження цареві.

2. Підсудність шляхти, козаків та міщан у великих містах залишити за нацією, причому царським воеводам не вільно втручатися в це — крім як *in casu deferentiae per querelam*, тому що потім царському воеводі має бути передане право контролю [Revision].

3. Чисельність Запорозьких, або Малоросійських, військ установити в 60 000 чоловік, які — *NB* — мають отримувати платню тільки в тому разі, якщо вони справляють царські військові служби.

Примітка. Цей пункт опісля був скорочений, тому що перші запорозькі перемовці проголосили, що ці війська будуть самі утримуватися з національних *доходів*. [Тут автор ужив складне німецько-французьке слово «*Nationalrevenue*», причому другу його частину (окрім німецького закінчення) виділено шрифтом. — *Прим. пер.*]

4. Платні полковників, осавулів, суддів і сотників.

5. Володіння шляхетськими маєтками підтвердити тим, хто служить у національних військах.

6. Орендованих та відчужених маєтків, володіння ними.

7. Воевод *конституювати* нацією, а саме таких, які були б обізнані з правами козаків і могли б збирати *доходи* для царя.

[Виділені тут слова виділено також в оригіналі: «*constituiren*», «*Revenue*», причому це слова з романських мов, останнє — французького походження. Підкреслюючи ці слова і вживаючи в інших випадках натомість у тих же значеннях питомі німецькі, автор, імовірно, хоче наголосити на їх наявності у згаданому на початку цієї примітки списку в будинку графа Розумовського. Чи не означає це, що список той був французькою мовою, а згаданий Шльоцер, котрий цитує його у своїй праці, зберіг його особливості? — *Прим. пер.*]

8. Пожалувати місто Чигирин та інші поселення, на булаву [Allodia der Bulawa], або гетьманському командному штабу.

9. Забезпечити з царських доходів придбання та ремонт артилерії, так само як і закупівлю пороху й свинцю.

10. Розміщення людей і коней узимку в місцевих поселеннях [in Nationalorten].

11. Жінкам і дітям козаків, полеглих на війні, дозволити володіння їхніми маєтностями без податків доти, доки діти самі зможуть служити.

12. Видати царські власною рукою написані й печаткою скріплені жалувані грамоти на маєтності церков, монастирів, шляхтичів та козаків.

13. Так само видати жалувану грамоту на маєтності, що належать Київській митрополії.

14. Тільки в Києві та Чернігові конституювати царських воевод, або

15. На кшталт турецької адміністрації в Угорщині, Молдові та Волощині, звеліти регулювати і збирати доходи через власне для цього настановлену людину.

16. Як слід поводитися із прибулими іноземними посланцями?

17. Про риболовлю й полювання на дичину збіднілих козаків.

18. Утримання 400 осіб козаків як гарнізону в місті Кодак, побудованому польським королем Владиславом біля витоку Дніпра [am Ausflusse des Dneprs].

19. Панування [Dominium] над річкою Самарою та деякими маєтками Трахтемирівського православного монастиря [National-Kloster].

20. Для більшої образи поляків негайно відрядити царські війська до Смоленська».

^{b)} Число 16 000 у примітці до *Грондського*, С. 229, є неправильне.

^{c)} Припущення у *Грондського*, що Хмельницький мав на думці дати росіянам Чернігівське і Київське воеводства, а козакам здобути Поділля, Волинь і Підгір'я, є необґрунтованим. Але правда те, що росіяни пішли на порушення В'яземського миру і на завоювання Смоленська, Чернігова та Вітебська.

Переклад з німецької *Е. Ходуна*

Коментар

Смяровський Якуб (у Енгеля також Смярчевський, Смаржевський) — Секретар короля Яна Казимира, польський посол до козаків.

Гладкий Максим (?–1649) — козацький полковник у війську Б. Хмельницького, потрапив до польського полону, де був страчений.

Пободайло (Подобайло) Степан (?–1654) — сотник, згодом чернігівський полковник (1651–1654), походив із селянської родини.

Госевський (Гонсевський, Гонзевський, Гозевський) Вікентій (?–1662) — литовський стольник, пізніше польний гетьман литовський, був польським комісаром під час переговорів щодо укладання Білоцерківського договору.

Тізенгаузен — полковник німецького найманого війська.

Паїсій — ерусалимський патріарх.

Шолудивий Буняк — в цьому образі втілились Змії, Коцїй, Вій та інші подібні фантастичні істоти, породжені віковою боротьбою українського народу зі Степом. В одних варіантах — це велетень космічних розмірів, в інших — кістяк-людоджер, що живе у старих валах і городищах. Легенди про Буняка збереглися

по всій території України. Більшість дослідників ідентифікують образ з половецьким ханом Боняком.

Бжозовський Максиміліан (Березівський Максим, Березовський Максиміліан) — київський каштелян, берестейський воєвода.

Кисіль Микола — новгород-сіверський хорунжий, пізніше чернігівський староста, брат Адама Киселя.

Зелінський Якуб — брацлавський підчаший.

Мясковський Войцех — львівський підкоморій, секретар Яна Казимира.

Четвертинський Захар — князь, ротмістр, луцький підсудок.

Румелія — після завоювання Візантії турками-османами турецька назва еялета (провінції), що включала країни Балканського півострова.

Чорнота Іван (Чорнята Іван, Чернята Іван) — генеральний обозний Війська Запорізького.

Фірлей Андрій — белзький каштелян, перший регіментар польського війська в 1648–1649 рр., згодом сандомирський воєвода.

Голота Ілля — козацький полковник.

Забузький Семен — представник козацької старшини, призначений 1649 р. польським королем «старшим над військом Запорозьким».

Арцішевський Криштоф (1592–1656) — офіцер польської армії, начальник артилерії.

Селява Антоній — полоцький уніатський архієпископ, Київський митрополит.

Ясноборський Ясько — нобілітований козак.

Лупул-Хмельницька Розанда (1630–1686) — дочка молдавського господаря В. Лупула. 31 серпня 1652 р. вийшла заміж за Т. Хмельницького. Після смерті останнього проживала у Чигирині, Рашкові, з 1666 р. — в Молдавії.

Радзивілл Ян (Януш) (1612–1655) — князь, підкоморій Литовський з 1633 р., гетьман польний литовський з 1646 р., воєвода віленський з 1653, гетьман великий литовський з 1654 р.

Реєстр 1649 р. розпочали складати у вересні 1649 р. і завершили в березні 1650 р. До реєстру, поданого в королівську канцелярію, внесено 40 477 осіб з 6 реєстрових полків: Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Переяславського, а також Кропивнянського, фактично створеного на території Переяславського, та Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського.

Многогрішний Дем'ян Гнатович (1621–1703) — учасник Визвольної війни, наприкінці 1650 — на початку 1660-х років — чигиринський полковник, у 1665–1669 рр. — чернігівський; гетьман Лівобережної України в 1669–1672 рр.

Нечай Данило (?–1651) — брацлавський полковник у 1649–1651 рр., брав участь у підготовці повстання в 1646–1647 рр., фактичний керівник радикальної течії. Загинув у бою під м. Красне. Один з найпопулярніших героїв українських народних дум та пісень. Походив зі шляхти.

Воронченко Яків (Сьско, Ясько) — прилуцький, згодом черкаський полковник, наказний гетьман.

Савич Семен — канівський полковник.

Мозира (Мозиря, Мазуренко) Лук'ян (Лукія́н) (?–1652) — корсунський полковник у 1649–1652 рр., виконував дипломатичні місії до Варшави 1648 р. і до Москви 1651 р.

Глух (Глухий) Йосип — уманський полковник 1648–1654 рр., активний учасник битв української армії проти поляків, зокрема Берестецької та Батозької. В січні 1655 р. спільно з І. Богуном обороняв Умань від поляків.

Федоренко Іван — кальницький полковник.

Жданович Антон Микитович (Антон, Волочай Антон) — київський полковник у 1649–1653 рр., наказний гетьман у 1656–1657 рр., походив з української шляхетської родини, видатний полководець, дипломат, політик.

Лобода Федір (Лебеда Федір) — переяславський полковник 1649 р., генеральний суддя у 1654 та 1658 рр.

Джеджалій (Джелалій, Джалай, Джулай) Филон (Пилип) — один з найближчих сподвижників Б.Хмельницького. Перед 1648 р. — козацький сотник Переяславського полку. У квітні 1648 р. разом з черкаським сотником Б. Товпигією очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному затоні.

Носач Тимош (Тимофій) — брацлавський, згодом прилуцький полковник, генеральний обозний.

Гладкий Матвій (?–1652) — миргородський полковник. Восени 1648 р. керував українськими військами на північноукраїнських землях і в Білорусі. Учасник елекційного сейму 1648 р. у Варшаві. Не погодившись із умовами Білоцерківського миру, протидіяв вступу польських військ на Гетьманщину. Страчений.

Пушкар Мартин Іванович (Пушкаренко Мартин) (?–1658) — полтавський полковник у 1648–1658 рр., учасник Визвольної війни українського народу. Один з організаторів збройного виступу проти І. Виговського. Загинув у бою під Полтавою.

Шумейко Прокіп — ніжинський полковник.

Небаба Мартин (?–1651) — чернігівський полковник у 1649–1651 рр., належав до радикальної течії українських повстанців.

Христина Августа (1626–1689) — шведська королева у 1632–1654 рр. Таємно перейшла до католициста та зреклася престолу. У 1652 р. за порадою Є. Радзейовського ініціювала переговори із Б. Хмельницьким щодо укладання союзу.

Косаковський Казимир Микола — брацлавський підсудок, польський комісар під час укладання Білоцерківського договору.

Пишемський Сигізмунд — генерал польської армії, начальник артилерії і комісар війська.

Індигенат — пожалування шляхетства іноземцю.

Радзейовський Єронім (1622–1667) — коронний підканцлер, з 1651 р. емігрував до Швеції, виступав посередником у козацько-шведських відносинах. У 1655 р. в складі шведського війська брав участь у війні проти Польщі. Реабілітований сеймом 1662 р. Помер у Туреччині під час виконання дипломатичної місії.

Наперський Костка Олександр Лев (бл. 1620–1651) — ватажок селянського повстання в південній Польщі.

Потоцький Петро — кам'янецький староста, брацлавський воєвода.

Тризна Йосиф — архимандрит Києво-Печерської лаври.

Маховський — капітан польської армії, посланець М. Потоцького до Б. Хмельницького.

Георгі Ракочі II (Юрій II Ракоці) (1615–1660) — князь семигородський з 1648 р. Союзник Б. Хмельницького у війні проти Польщі в 1648–1652 та 1656–1657 рр.

Георгій Стефан (Георгіца Стефан) (?–1668) — великий канцлер, хранитель державної печатки і секретар господарської канцелярії, у 1653–1658 — молдавський господар.

Мехмед IV Авджи — турецький султан у 1648–1687 рр.

Рішельє Арман Жан дю Плессі (1585–1642) — французький політичний діяч, кардинал з 1622 р., голова королівської ради з 1624 р.

Кемень Янош — семигородський полковник.

Петкі Стефан — угорський міністр, генерал.

Лянцкоронський Єронім — син Станіслава Лянцкоронського, руський воєвода.

Коментар Дмитра Чорного